

TOEKOMSTBEELDEN VRIJE TIJD VOOR PASAR

Onderzoeksrapport

Chris De Smedt & Eva De Smedt

Brussel, 2017

Auteurs: Chris De Smedt & Eva De Smedt
Erasmushogeschool Brussel/Kenniscentrum Applied Futures Research
Professionele Bacheloropleiding Toerisme- en Recreatiemanagement
Departement Management, Media & Maatschappij (MMM)
Campus Dansaert - Bloemenhofplein
Zespenningenstraat 70, 1000 Brussel
www.erasmushogeschool.be
e-mail: chris.de.smedt@ehb.be/eva.de.smedt@ehb.be

Verantwoordelijke uitgever:
Luc De Boever, directeur departement MMM

© 2017, Erasmushogeschool Brussel

*"Eenieder heeft recht op rust en vrije tijd, met
inbegrip van een redelijke beperking van de
arbeidstijd, en op periodieke vakanties met behoud
van loon."*

Universele Verklaring van de rechten van de mens, Artikel 24

Samenvatting

Toekomstbeelden vrije tijd voor Pasar

Privatisering, individualisering, een vraaggestuurde economie, digitalisering, verstedelijking, multiculturaliteit en verduurzaming. Het zijn maar enkele van de grote tendensen die onze manier van samenleven vormgeven en richting geven. In het kader van het onderzoeksproject "Explorations in Open Time", ging het Kenniscentrum Applied Futures Research van de Erasmushogeschool Brussel in zee met de socioculturele vereniging Pasar om één cruciaal aspect in deze snel veranderende context onder de loep te nemen: de toekomst van vrije tijd. De impact van voornoemde tendensen op de manier waarop we onze vrije tijd besteden en beleven is aanzienlijk, net zoals de snelheid waarmee deze tendensen interfereren in ons dagdagelijks leven. In samenwerking met Pasar greep het Kenniscentrum deze context aan om te onderzoeken wat vrijetijdsbesteding en -beleving kan gaan betekenen in de toekomst en hoe een socioculturele vrijetijdsorganisatie als Pasar hierop beleidsmatig kan anticiperen. Meer concreet wilde de studie de mogelijke, waarschijnlijke en wenselijke toekomst met betrekking tot vrije tijd in het jaar 2035 nagaan.

Op basis van een participatieve en multimethodische aanpak trachtte de studie een zicht te krijgen op de wensen, verzuchtingen, noden en verwachtingen van studenten, Pasar recreanten, Pasar medewerkers en Pasar bestuurders met betrekking tot vrijetijdsbesteding en -beleving anno 2035. Via een combinatie van (1) een literatuurstudie en horizonscan van macro- en microtrends in vrije tijd, (2) co-creatieve input van 20-jarige studenten in Futures Literacy Knowledge workshops, (3) een online enquête via de Pasar website, (4) co-creatieve wandelworkshops met Pasar recreanten, en (5) focusgroepinterviews met Pasar medewerkers en bestuursleden, schetste de studie drie narratieve toekomstbeelden en faciliteerde het interpretaties op deze toekomstbeelden. De eerste vier onderzoeksfases resulteerden in drie wenselijke toekomstverhalen, zoals die zich verbeeld werden door de studenten en Pasar recreanten tijdens de respectievelijke workshops. Hoewel verschillend in inhoud en opbouw, omhelzen de drie narratieven een aantal grootste gemene delers die door de studenten en recreanten over het algemeen als wenselijk of verkiesbaar werden ervaren op vlak van hun toekomstige vrijetijdsbesteding en -beleving, zoals bijvoorbeeld de verbindende kracht van digitale technologie, kwaliteitsvol ouder worden, keuzevrijheid voor iedereen, een leven in balans, de aanwezigheid van veel groene open ruimtes, en de centrale rol van 'samen' beleven en organiseren. Tijdens de vijfde en laatste

onderzoeksfase, de focusgroepinterviews met medewerkers en bestuursleden van Pasar, werd het onderzoek verder verdiept door na te gaan hoe een socioculturele vereniging als Pasar haar werking kan voorbereiden op de drie geformuleerde alternatieve en wenselijke toekomstbeelden voor vrije tijd. Er werd gepolst naar de interpretatie en de toepasbaarheid van de verhalen, evenals naar mogelijke maatregelen om de gewenste toekomstbeelden tegen 2035 te realiseren. Uit de focusgroepdiscussies kwamen een aantal concrete actiepunten naar voren die aansluiten bij de eigenheid van Pasar: het ontwikkelen van een betrouwbare en kwaliteitsvolle 'leisure community'; het creëren van (losse) ontmoetingsplekken waar mensen voor zichzelf en voor elkaar kunnen zorgen; het centraal stellen van vrije keuze met een flexibel vrijetijdsaanbod waar ruimte is voor co-creatie; en de opbouw van een uitgebreid vrijwilligersnetwerk. Een gedegen technologische, duurzame en multiculturele omkadering bleken voor elk van deze actiepunten essentieel.

Over het algemeen lijkt de toekomst van vrije tijd zich te situeren in haar meervoudigheid en complexiteit, net zoals dat ook vandaag al op vrije tijd van toepassing is. Hoewel het voor vrijetijdsorganisaties op het eerste zicht moeilijk of abstract kan lijken om zich voor te bereiden op de toekomst, kan het net verhelderend zijn om de onvoorspelbaarheid van de toekomst of de mogelijkheid van alternatieve toekomst en als startpunt te nemen voor verdere beleidsontwikkeling. Door de geanalyseerde gewenste toekomstbeelden van haar huidige en potentieel toekomstige leden te benutten als inspiratiebron en toetssteen voor toekomstige acties, kan Pasar anticiperen op de (toekomstige) behoeften en verwachtingen van haar leden.

Summary

Images of the future of leisure time for Pasar

Privatisation, individualisation, a demand-driven economy, digitalisation, urbanisation, multiculturalism and sustainability. These are just a few of the major tendencies that frame, shape and guide our society. As part of the research project "Explorations in Open Time", the Knowledge Centre Applied Futures Research of the Erasmus University College (Brussels) partnered with the sociocultural organisation Pasar to scrutinise one crucial aspect in this rapidly changing context: the future of leisure time. The impact of the aforementioned tendencies on the ways we spend and experience our leisure time is significant, just as is the case for the rapidity with which these tendencies tend to affect our everyday life. Together with Pasar, the Knowledge Centre took this context as an opportunity to examine the changing meaning of spending and experiencing leisure time in the future and to anticipate how a sociocultural organisation such as Pasar could respond to these changes. More concretely, the study aimed at uncovering possible, probable and preferable futures for leisure time in the year 2035.

Based on a participative and multimethod approach, the study attempted to draw an overall picture of the wishes, concerns, needs and expectations of students, Pasar recreationists, Pasar staff members, and Pasar board members in relation to spending and experiencing leisure time in 2035. Through a combination of (1) a literature review and horizon scan of macro and micro trends in leisure time, (2) co-creative input of 20-year old students in Futures Literacy Knowledge workshops, (3) an online survey on the Pasar website, (4) co-creative walking workshops with Pasar recreationists, and (5) focus group interviews with Pasar staff and board members, the study sketched out three narrative images of the future and facilitated interpretations of these images. The first four research phases resulted in three preferable images of the future as these were imagined by the students and the Pasar recreationists during the respective workshops. Although diverse in content and construction, the three narratives embrace a couple of common denominators that generally were experienced by the students and recreationists as preferable with respect to the future of their leisure, such as for instance the binding strength of digital technology, ageing in quality, freedom of choice for everyone, a life in balance, the presence of ample green and open spaces, and the central role of jointly experiencing and organising leisure time. During the fifth and last research phase, i.e. the focus group interviews with the Pasar staff and board members, the study was deepened further through an examination of how a sociocultural organisation such as Pasar could anticipate and act upon the three alternative

and preferable future narratives of leisure time. The staff and board members' interpretations, as well as the applicability of the stories, and the potential measures for realising the preferable images of the future by 2035 were analysed. The focus group discussions resulted in several concrete action points that align with Pasar's current identity: the development of a reliable and qualitative leisure community; the creation of (loose) meeting places where people could care for themselves and each other; a focus on the central role of free choice with a flexible leisure offer and with sufficient room for co-creation; and the construction of a broad volunteer network. An inclusive technological, sustainable and multicultural framework appears to be essential for each of these action points.

In general, the future of leisure time seems to be situated within its plurality and complexity, as already holds for leisure time today. While leisure organisations may find themselves unable to prepare for one future or 'the' future, they can act upon the unpredictability of the future or upon the possibility of alternative futures. By taking preferable images of the future as source of inspiration and as bedrock for its future actions, Pasar can prepare for their actions in a way that meets the (future) needs and expectations of its members.

Inhoudsopgave

Samenvatting	5
Summary	7
Lijst met figuren	10
1. Inleiding	11
2. Onderzoeksopzet	13
2.1 <i>Context en probleemstelling</i>	13
2.2 <i>Onderzoeksdoelstellingen</i>	14
2.3 <i>Onderzoeksvragen</i>	14
2.4 <i>Methoden en onderzoeksplan</i>	15
3. Onderzoeksresultaten	17
3.1 <i>Literatuurstudie vrije tijd</i>	18
3.1.1 <i>Vrije tijd?</i>	18
3.1.2 <i>Historiek van vrije tijd</i>	19
3.2 <i>Horizonscan vrije tijd</i>	21
3.2.1 <i>Impact van megatrends op vrije tijd</i>	22
3.2.2 <i>Drijfveren en motoren</i>	24
3.2.3 <i>Vrije tijd in transitie</i>	26
3.3 <i>Online bevraging</i>	28
3.4 <i>Futures Literacy Knowledge workshop</i>	32
3.5 <i>Co-creatieve wandelworkshops</i>	35
3.5.1 <i>Methodiek</i>	36
3.5.2 <i>Resultaten co-creatieve input</i>	39
3.6 <i>Narratieve toekomsten</i>	41
3.6.1 <i>Leven op het tempo van je hartslag</i>	42
3.6.2 <i>Flex maar wel sociaal</i>	45
3.6.3 <i>Disconnected from daily life</i>	47
3.7 <i>Verwerking feedback</i>	50
3.7.1 <i>Medewerkersgroep</i>	50
3.7.2 <i>Bestuurdersgroep</i>	55
3.8 <i>Onderzoeksbesluiten</i>	58
4. Algemene conclusies	62
5. Aanbevelingen	64
6. Bronnen	66
7. Bijlagen	70
7.1 <i>Futures Literacy Knowledge – werkdocument</i>	70
7.2 <i>Verwerkingstabel co-creatieve wandelworkshops</i>	71
7.3 <i>Focusgroepinterview medewerkers</i>	80
7.4 <i>Focusgroepinterview bestuurders</i>	81

Lijst met figuren

Figuur 1 Uit het Tijdsbestedingsonderzoek 2013 (TOR)	18
Figuur 2 Item in de Pasar nieuwsbrief	28
Figuur 3 Visualisering FLK workshop voorbeeld 1	33
Figuur 4 Visualisering FLK workshop voorbeeld 2	33
Figuur 5 Co-creatieve wandelworkshop Scholen	36
Figuur 6 Afbeeldingen logboek co-creatieve wandelworkshops	38
Figuur 7 Voorbeeld dataverwerking wandelingen.....	38
Figuur 8 Weergave eerste verwerking input co-creatieve workshop	39
Figuur 9 Woorden die ertoe doen in vrije tijd	42
Figuur 10 Visualisering van de focusgroep methodiek	51

1. Inleiding

Het onderzoek "Toekomstbeelden vrije tijd voor Pasar" kadert in een ruimer onderzoek opgezet door het Kenniscentrum Applied Futures Research van Erasmushogeschool Brussel, departement Management, Media & Maatschappij. De socioculturele vereniging Pasar¹ werd gevraagd om deel te nemen als casepartner aan het onderzoek "Explorations in Open Time" dat als hoofddoel heeft de relevantie en toepasbaarheid van vragen over de toekomst te onderzoeken in diverse sectoren, in deze casus is dat vrije tijd. Specifieke methoden en technieken die worden ingezet bij toekomstonderzoek worden getest en toegepast in een praktijkgerichte case, in dit geval dus de vrijetijdssector zoals beleefd in een historische socioculturele vereniging als Pasar.

De resultaten van het onderzoek voor Pasar leveren in de ruime context input voor het inventariseren en categoriseren van toekomstonderzoeksmethoden. Echter, de uitkomst van de geteste methoden, met name de co-creatief ontwikkelde toekomstbeelden, bieden ook concrete inhoud en handvaten voor de interpretatie van de toekomst van vrije tijd voor Pasar. Het praktijkgerichte onderzoek binnen het groter onderzoek heeft bijgevolg meerdere functies:

1. Mogelijke toekomstbeelden van vrijetijdsbeleving schetsen
2. De interpretatie van de toekomstbeelden toepasbaar maken voor een socioculturele vereniging als Pasar
3. Het aantonen van de relevantie van de onderzoeksmethoden voor deze specifieke case

Voor het bepalen van de onderzoeksdoelstellingen werden gesprekken gevoerd met Pasar omtrent de onderzoeksverwachtingen. Deze verwachtingen sluiten aan bij de uitgangspunten van de vereniging en bij de visie en missie die werden geformuleerd in het kader van het nieuwe beleidsplan opgemaakt voor middellange termijn. Pasar wil "*alle mensen de kans bieden om netto vrije tijd² te beleven die hen toelaat om te genieten en die hen verrijkt en gelukkiger maakt*". (Pasar Beleidsplan 2016-2020)

Er is bij het opmaken van het onderzoeksplan rekening gehouden met de omgevingsanalyse die door Pasar zelf is uitgevoerd ter voorbereiding op het maken van het nieuwe beleidsplan. "*Tijd voor vrije tijd*" staat centraal. Toch is er daarnaast ruimte gelaten om vooronderstellingen in vraag te stellen, dit vooral met het oog op de gekozen tijdshorizon

1 Pasar: Vlaamse socioculturele vereniging die al meer dan 70 jaar actief is rond een zinvolle invulling van vakantie en recreatie voor iedereen (Pasar Beleidsplan 2016-2020).

2 Netto vrije tijd: in een objectieve benadering van vrije tijd staat netto vrije tijd voor de tijd waarover iemand beschikt om vrijwillig in te vullen in het kader van ontspanning (Herbert, 1988).

voor dit onderzoek, namelijk 2035. Dit onderzoek hanteert een tijdshorizon die veel verder rijkt (nl. 15 jaar verder) dan deze van het beleidsplan. In hoofdstuk 2 worden de doelstellingen van dit onderzoek en de methodologische aanpak uitvoerig besproken.

Hoofdstuk 3 behandelt de onderzoeksresultaten, inclusief drie narratieve toekomstbeelden en de interpretatie ervan door de medewerkers en bestuursleden van Pasar. In hoofdstukken 4 en 5 worden conclusies en aanbevelingen geformuleerd met een blik op vrije tijd in 2035.

2. Onderzoeksoopzet

2.1 Context en probleemstelling

Dit onderzoek kadert in een ruimer theoretisch onderzoek dat toekomstonderzoeksmethoden test op de toepasbaarheid ervan in de vrijetijdsector. Dit gegeven is belangrijk om de context waarin het onderzoek wordt gevoerd te begrijpen. De keuze van de geselecteerde onderzoeksmethoden hangt immers af van de onderzoeksmethoden die het kenniscentrum Applied Futures Research in het onderzoek 'Explorations in Open Time' aan bod laat komen in zijn inventarisatie en bespreking van methoden en technieken. De geselecteerde methoden zijn eveneens afgestemd op de specifieke probleemstelling en onderzoeksdoelstellingen van het Pasar onderzoek.

De context waarin dit onderzoek wordt gevoerd is meervoudig en gericht op (1) ondersteuning van een toekomstgerichte beleidsvisie (vrije tijd in de toekomst); en (2) een praktijkcase in methodisch onderzoek. De **eerste pijler** heeft betrekking op de casepartner Pasar, die bijkomend inzicht wenst te verwerven in het vrijetijdsgedrag en de motoren die de vrijetijdsbeleving beïnvloeden (zowel individuele als omgevingsfactoren). Deze motoren kunnen deels verklaard worden met behulp van bestaande modellen (zie Mulder, 2014), maar anderzijds beïnvloeden grote maatschappelijke veranderingen onze gedragspatronen van vandaag waardoor een actuele omgevingsanalyse en horizonscan nodig zijn om een beter begrip van de toekomst mogelijk te maken. In haar Beleidsplan 2016-2020 streeft Pasar onder andere naar een sensibilisering omtrent vrijetijdsbeleving en -besteding bij zowel leden als niet-leden. Het huidige toekomstonderzoek laat de casepartner toe haar eigen werking af te stemmen op toekomstige ontwikkelingen in de vrijetijdsector. De **tweede pijler** heeft betrekking op het kenniscentrum Applied Futures Research, dat in samenwerking met een casepartner uit het werkveld (in dit geval Pasar), methoden voor toekomstonderzoek analyseren, testen en beoordelen, en wel om de toepasbaarheid en toepasselijkheid van toekomstonderzoek aan te tonen in de betrokken sector (hier vrije tijd).

De probleemstelling die als uitvalsbasis dient voor dit onderzoek is deels gebaseerd op de omgevingsanalyse die werd uitgevoerd in het kader van het opmaken van het Pasar Beleidsplan 2016-2020. Een grote vraag duikt op: *Waar moet het naartoe met onze vrije tijd?* Die vraag is gevoed door constatering die vandaag worden gedaan: we hebben te weinig vrije tijd, de sociale media domineren onze tijdsbesteding, mensen worden te individualistisch, en iedereen staat onder druk waardoor er steeds meer stress en burn-out optreden (zie 3.2 Horizonscan vrije tijd). Deze ervaringen zijn echter zeer 'heden'-georiënteerd. Men gaat ervan uit dat de subjectieve vrijetijdsbeleving van vandaag een

consequente en impliciete impact op de toekomst heeft, terwijl men zich niet uitspreekt over de tijdshorizon. Aan de vraag '*Waar moet (of waar gaat) het naartoe met onze vrije tijd?*' moet toegevoegd worden '*...in 2035*' (of een ander tijdspad). Het in overweging nemen van een tijdshorizon bakent de probleemstelling beter af. In de casestudies die worden uitgevoerd in het kader van het onderzoek 'Explorations in Open Time' wordt de gezamenlijke tijdshorizon vastgelegd op 2035.

Bovenstaande vertrekpunten leiden tot een gezamenlijk onderzoek waarbij het Kenniscentrum Applied Futures Research opereert in de rol van onderzoeker en Pasar in de rol van opdrachtgever. In de ruimere context van het onderzoek 'Explorations in Open Time' fungeert Pasar als casepartner (onderzoekssubject).

2.2 Onderzoeksdoelstellingen

De algemene onderzoeksdoelstelling omvat het schetsen van verschillende toekomstbeelden omtrent vrijetijdsbesteding en -beleving in 2035. Concreet vertaalt dit zich in het creëren van drie mogelijke toekomstbeelden omtrent vrijetijdsbesteding en -beleving vanuit het perspectief van de recreant, maar ook in het interpreteren van deze drie alternatieve toekomstbeelden vanuit het perspectief van een socioculturele vereniging.

De onderzoeksresultaten moeten Pasar inzicht geven in de verwachtingen van recreanten (leden en niet-leden) op basis van vooronderstellingen van vandaag. We werken toe naar de constructie van drie (lange termijn) toekomstbeelden zoals die zich worden verbeeld door de studenten en de Pasar recreanten. In een volgende stap kunnen deze toekomstbeelden worden geïnterpreteerd door medewerkers en bestuurders van Pasar waardoor inzichten verzameld worden in de toekomstgerichte acties van de socioculturele vereniging. Het onderzoek moet Pasar faciliteren in het verder voeden van haar lange termijn denken omtrent de werking van een socioculturele vereniging met een focus op vrije tijd.

2.3 Onderzoeksvragen

De centrale vraag in dit onderzoek is welke mogelijke toekomstbeelden (tijdshorizon 2035) recreanten zich kunnen verbeelden omtrent hun vrijetijdsbesteding en -beleving.

Daarnaast stelt Pasar zich ook de volgende subvragen:

- Welke is de invloed van macrotrends en drijfveren op de vrijetijdsbesteding en beleving anno 2016?

- Hoe kan een socioculturele vereniging als Pasar haar werking voorbereiden op drie alternatieve toekomstbeelden voor vrije tijd?

2.4 Methoden en onderzoeksplan

Bovenstaande uitgangspunten en onderzoeksvragen bieden het vertrekpunt en referentiekader voor het onderzoeksplan. De geselecteerde methoden zijn het resultaat van enerzijds de vooropgestelde doelstellingen van de casepartner en anderzijds van de onderzoeksdoelstellingen van het overkoepelend onderzoek 'Explorations in Open Time' waarbij het evalueren van toekomstonderzoeksmethoden centraal staat.

De gekozen onderzoeksmethoden zijn gebaseerd op het streven naar specifieke resultaten en deelresultaten, namelijk: het verwerven van bestaand inzicht inzake vrijetijdsbesteding en -beleving via literatuur; het verzamelen van (subjectieve) kwalitatieve gegevens bij recreanten; het creëren van alternatieve beelden op basis van co-creatieve input; het interpreteren van beelden en het vertalen van interpretaties naar concrete toekomstgerichte acties. Concreet is dit onderzoek gebaseerd op de volgende **onderzoeksmethoden en -technieken**:

- Literatuurstudie en horizonscan omtrent trends en evoluties in vrije tijd;
- Online bevraging van Pasar leden via de Pasar nieuwsbrief en website;
- Futures Literacy Knowledge Laboratory³ workshop met studenten (FL-Knowlab);
- Co-creatieve wandelworkshops in het kader van Pasar wandelactiviteiten;
- 1 focusgroepinterview met medewerkers van Pasar;
- 1 focusgroepinterview met bestuursleden van Pasar.

De analyse van het verkregen onderzoeksmateriaal gebeurde gefaseerd, waardoor op termijn linken werden gelegd tussen de verschillende onderdelen en inzichten werden gecombineerd. De ideeën uit de verschillende workshops en interviews werden verzameld in een tabel en een woordwolk (word cloud). Nadien werden deze ideeën samengebracht en gekoppeld met behulp van creatieve technieken waardoor nieuwe, originele beelden ontstonden. Dit resulteerde in narratieven die mogelijke situationele toekomstbeelden schetsen. Uit de horizonscan werden leisure trends gefilterd die in een latere onderzoeksfase gelinkt werden aan de input die verzameld werd via de co-creatieve wandelworkshops en de Futures Literacy Knowledge workshop. Hieruit werden plausibele toekomstbeelden gecreëerd. De drie toekomstverhalen die hieruit voortvloeiden zijn een

³ Futures Literacy Knowledge (UNESCO): Riel Miller - Anticipation and Foresight, UNESCO Youth Forum (<https://youtu.be/fD-98DQmdt8>). Futures Literacy focust op de mogelijkheid om anticipatorische veronderstellingen te bedenken met behulp van innovatieve en co-creatieve methoden.

mix van trendanalyse, literatuur en ideeën van leden en studenten. Nadat de verhalen vorm kregen via situationele toekomstbeelden, werden ze voorgelegd aan zowel medewerkers als bestuursleden van Pasar. Uit de focusgroep met de medewerkers ontstonden werkbare modellen en ideeën voor de werking van de vereniging. In een volgende fase werden de toekomstbeelden ook voorgelegd aan de Pasar bestuurders. Zij werden op hun beurt gestimuleerd om de drie toekomstbeelden vanuit hun eigen professionele achtergrond te interpreteren en af te toetsen aan hun reeds bestaande visies op vrije tijd en de werking van de vereniging.

Het onderzoek verliep over het algemeen volgens zes brede onderzoeksfases:

- 1) Literatuurstudie en horizonscan (volledige onderzoeksperiode)
 - Literatuurstudie: theoretisch kader rond tijdsbeleving en tijdsbesteding, zowel vanuit historisch, sociaal, filosofisch als economisch oogpunt
 - Horizonscan: macrotrends in vrije tijd
- 2) Dataverzameling 1 (maart/april 2016)
 - Primaire kwalitatieve online dataverzameling: inzicht in subjectieve motoren die vrijetijdsbeleving drijven. 5 semi-open vragen: Welke dingen uit uw vrijetijdsbesteding van vandaag laat u liever achter en neemt u niet mee naar 2035? Welke dingen uit uw vrijetijdsbesteding van vandaag wenst u zeker mee te nemen naar 2035? Welke elementen zullen vrije tijd in 2035 karakteriseren volgens u? Aan welke activiteiten, beeldt u zich in, zal u willen participeren in 2035? Zijn er nog zaken die u met ons wilt delen in verband met vrijetijdsbesteding in 2035?
 - Futures Literacy Knowledge workshop (Unesco-methode) met studenten, in aanwezigheid van een Pasar medewerker
- 3) Dataverzameling 2 (april/mei 2016)
 - Primaire kwalitatieve dataverzameling via co-creatieve 'wandelgesprekken' met leden van Pasar (via activiteiten): met behulp van de resultaten uit onderzoeksfase 1 en 2 werd input verzameld voor 3 mogelijke narratieve toekomstbeelden.
- 4) Drie narratieve toekomstbeelden (mei/juni 2016)
 - Creatie van drie mogelijke narratieve toekomstbeelden op basis van onderzoeksfases 1, 2 en 3
- 5) Twee focusgroepinterviews (juni 2016)
 - Focusgroepinterviews met Pasar medewerkers en bestuursleden om de bekomen toekomstbeelden te interpreteren en bespreken
- 6) Rapportage (juni-december 2016)
 - Verwerking van de overkoepelende onderzoeksresultaten en rapportage

3. Onderzoeksresultaten

In dit onderzoek worden met behulp van een combinatie van – deels alternatieve – onderzoeksmethoden antwoorden gezocht op onderzoeksvragen die van bij de oorsprong ‘open’ zijn. Open in de zin van ‘onderzoekend kijken naar de toekomst’ zonder de toekomst echt te willen kennen, want de toekomst is immers onvoorspelbaar. In toekomstonderzoek wordt gewerkt met voorstellingen van de toekomst, wat in dit onderzoek benoemd wordt met ‘toekomstbeelden’. De voorstellingen dienen niet met de toekomstige werkelijkheid overeen te stemmen, maar kunnen wel mogelijk, waarschijnlijk, plausibel of verkiesbaar zijn (Bell, 2003). Toekomstonderzoekers stellen dat er niet slechts één enkele toekomst mogelijk is, maar meerdere toekomsten (Bell, 2003).

In toekomstonderzoek worden zowel empirische, interpreterende, kritische als postnormale benaderingen gehanteerd. Empirisch toekomstonderzoek gaat ervan uit dat er een objectieve wereld bestaat en dat we de toekomst kunnen kennen en trachten te beïnvloeden. Deze benadering is niet van toepassing in dit onderzoek aangezien we vragen aan recreanten om zich mogelijke vrijetijdstoekomsten in te beelden (‘Hoe zou je willen dat je vrije tijd eruitziet in 2035?’). We hanteren dus geen gewenst toekomstbeeld van de vereniging, maar we gaan op zoek naar *mogelijke toekomstbeelden* zoals ze zich worden verbeeld door de recreanten zelf.

Kritisch toekomstonderzoek creëert beelden die voornamelijk een kritiek zijn op het heden. Pasar wil niet noodzakelijk de toekomst vormgeven door vrijetijdsbesteding in het heden te bekritisieren, maar wil eerder mogelijke toekomsten begrijpen om zich voor te bereiden op toekomstige ontwikkelingen. Dit neemt echter niet weg dat bepaalde evoluties in het heden, zoals het gebrek aan vrije tijd of de toenemende druk op mensen, niet wenselijk zijn en bijgevolg ook geen verkiesbaar scenario vormt voor Pasar. In het Beleidsplan 2016-2020 is een kritische benadering aanwezig in het uitgangspunt van de omgevingsanalyse. Bij het overleg voor het afbakenen van de onderzoeksdoelstellingen van dit onderzoek, werd het kritisch pad verlaten om een meer open blik op de toekomst toe te laten.

Fase 3 in het onderzoek verloopt in een postnormale modus waarbij de toekomstbeelden mede door stakeholders worden gecreëerd. De toekomstbeelden liggen niet vast maar worden gedurende het proces meerdere malen herzien. Het gaat eerder om een participatieve benadering van toekomstvraagstukken waarbij leden, niet-leden, medewerkers en bestuursleden worden betrokken.

Dit onderzoek is deels ook interpretatief omdat we streven naar inzichten voor de socioculturele vereniging zelf (onderzoeksfase 5). Pasar wil inzicht krijgen in verschillende

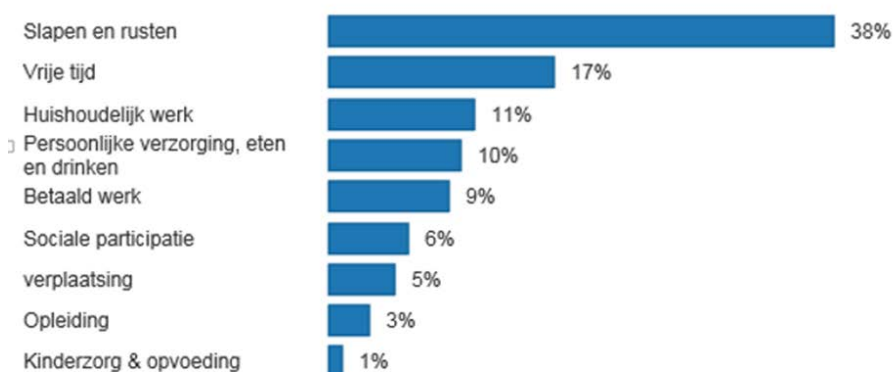
objectieve zienswijzen op vrijetijdsbesteding. Er wordt niet alleen gezocht naar verschillen maar ook naar overeenkomsten. Toekomstvisies (hoe de toekomst gezien wordt) staan centraal in deze epistemologische benadering, maar ook de analyse van structuren (categorieën van sociale relaties) is van belang bij de interpretatie en vertaling door de Pasar organisatie.

3.1 Literatuurstudie vrije tijd

3.1.1 Vrije tijd?

De definitie van vrije tijd kan zowel op een objectieve als op een subjectieve manier benaderd worden (Mulder, 2011). Bij de objectieve benadering is er geen interpretatie mogelijk. Het gaat om een definitie gebaseerd op een kwantitatieve opdeling van onze tijdsbesteding. De vrije tijd is de tijd die rest als men van iemands beschikbare tijd (24u) de arbeidstijd, studietijd, slaaptijd en de zorgtijd aftrekt. Men spreekt van een residuele definitie die het mogelijk maakt om de hoeveelheid vrije tijd van mensen te vergelijken (Lievens et al., 2011). Deze definitie wordt onder andere gehanteerd in het Tijdsonderzoek (www.tijdsonderzoek.be) dat werd uitgevoerd door de onderzoeksgroep TOR van de Vrije Universiteit Brussel (VUB) onder leiding van Ignace Glorieux (2006, 2015a, 2015b, zie figuur 1).

Tijdsbesteding van de Belgen*

* Proportionele verdeling voor een volledige week, voor Belgen vanaf 12 jaar

Figuur 1 Uit het Tijdsbestedingsonderzoek 2013 (TOR)

De residuele definitie werd ook gehanteerd in het onderzoek van het OESO (2015) waarbij het percentage onbetaalde tijd van de inwoners uit 24 verschillende landen met elkaar werd vergeleken. Belgen staan op de derde plaats in deze ranking. Na Spanje en Denemarken beschikken Belgen over de meeste vrije tijd. Het rapport spreekt zich echter niet uit over de

werkdruk of de tevredenheid van de werknemers, noch over de exacte invulling van deze onbetaalde tijd. In dit onderzoek spreekt men zich dus alleen uit over kwantitatieve vrijetijdsvariabelen. Alleen de netto vrije tijd, dit wil zeggen de tijd waarover iemand vrij kan beschikken voor ontspanning, ontwikkeling en rust, wordt als echte vrije tijd begrepen door Pasar (Beleidsplan 2016-2020).

Wanneer men een uitspraak wil doen over de kwalitatieve beleving van de vrije tijd, dan heeft men een andere benadering nodig dan de residuele. De persoonlijke context en ervaring spelen immers een grote rol in het welbevinden. Deze meer inhoudelijke definitie sluit aan bij de definiëring van recreatie die in de jaren 1990 werd geformuleerd (e.g. Boerjan & Lowyck, 1995). In de subjectieve benadering van vrije tijd kan men pas van vrije tijd spreken als iemand de tijd ook echt als vrij ervaart (Mulder, 2011).

Een andere definitie van vrije tijd wordt aangereikt door Rademakers in 'Filosofie van de vrije tijd' (2003). De letterlijke betekenis van vrije tijd is volgens Rademakers: "de tijd gedurende dewelke men vrij is van arbeid, verplichtingen of activiteiten die als verplichtend worden ervaren". Deze definitie sluit aan bij het begrip van de netto vrije tijd zoals geformuleerd door Pasar.

3.1.2 Historiek van vrije tijd

Of 'vrije tijd' een eigentijds begrip is, zoals door Mulder (2014) en Rademakers (2003) wordt gesteld, hangt af van de definitie die men voor vrije tijd hanteert. Of zoals Rademakers (2003) stelt:

"De gedaanteverwisseling van de vrije tijd kan niet los van de inhoud en de betekenis van de vrije tijd worden begrepen. In het begin had vrije tijd betrekking op een levenswijze, een manier van zijn; nu is vrije tijd resttijd, tegengesteld aan arbeidstijd."

Het lijkt erop dat vrije tijd een nieuwe gedaantewisseling ondergaat (zie verder in 3.2 Horizonscan vrije tijd) waarbij gesproken wordt van een *nieuwe leisureconsument* (Mulder, 2014) die steeds meer in een vloeibare maatschappij (Bauman, 2000) leeft waar werk en vrije tijd in elkaar overvloeien en de consument zijn of haar tijd indeelt zoals hij of zij dat zelf wilt. Omgaan met het begrip vrije tijd is er daardoor niet minder eenvoudig op geworden.

Vrije tijd zoals we dat vandaag kennen (in de objectieve betekenis, als resttijd) is een tamelijk recent begrip en was lange tijd niet voor iedereen van toepassing. Eind 19de eeuw was het een privilege van de rijkere klasse. Er was hoegenaamd geen sprake van een vrijetijds- of recreatiemarkt of -sector in België. Het enige vertier dat de arbeider eind

negentiende eeuw had, was een bezoek aan de kroeg of het park. Nochtans is het concept vrije tijd niet exclusief van onze tijd. Het is theoretisch gegroeid uit beschouwing van Aristoteles (383-322 V.C.), Epicurus (341-271 V.C.) en Seneca (4 V.C.-65 N.C.), slaande op de hoogwaardige activiteiten die vrije Romeinse burgers in hun vrije tijd werden geacht te doen (Rademakers, 2003). Vrije tijd is onlosmakelijk met arbeidstijd verbonden. In de middeleeuwen was het vooral de kerk die de tijdsbesteding beïnvloedde en arbeid was niet de belangrijkste bezigheid. Men beschikte dan over meer dan 90 verlofdagen voor religieuze feesten. Vrije tijd betekende doorheen de geschiedenis niet noodzakelijk ontspanning of nietsdoen. Tijd verspillen was trouwens uit den boze in de 16de en 17de eeuw. Als men niet werkte, moest men nadenken of zich geestelijk verrijken. In het Utopia van Thomas More (1516) moesten mensen in hun niet-arbeidstijd liefst nadenken, musiceren, schaken of zich contemplatief bezighouden. Nietsdoen of spelen was niet aan de orde.

Historisch gezien is het begrip vrije tijd (ontspanningstijd) verbonden aan de periode van de Verlichting (18de eeuw), een periode waar vrijheid en vrijemeningsuiting een voedingsbodem krijgt. In de 18de eeuw worden er over heel Europa prachtige parken aangelegd om in te wandelen en te flaneren. Het struinen was een belangrijk onderdeel van de vrijetijdsbesteding voor de burgerij (Pomarède, 2016).

Pas tijdens het interbellum komt er voor een grotere groep ruimte om te ontspannen in recreatiedomeinen en in door kerk en vakbondsverenigingen opgerichte sport- en recreatieclubs zoals Pasar (voormalig Vakantiegoegens). Pasar is ontstaan uit de overtuiging dat arbeiders moesten leren omgaan met hun vrijgekomen tijd. Dankzij de intrede van de acht-uren-werkdag (1921) en de 'congé payé' of het betaald verlof (1936) werd sport en vrije tijd bereikbaar voor iedereen. Vakantiegoegens besteedde sinds haar oprichtingsperiode aandacht aan sociaal toerisme en recreatie voor allen. Het is pas met de invoering van de verplichte sociale zekerheid (1944) en de vijfdaagse week (1964) dat een brede bevolkingsgroep kansen kreeg om jaarlijks op vakantie te gaan en geregeld te ontspannen (De Smedt, 2016).

Vakantie en ontspanning zijn maar mogelijk mits voldoende tijd, een goede gezondheid en voldoende financiële middelen. Bovendien moet de overheid ook de gepaste infrastructuur en een gunstig kader creëren: openbaar vervoer, veilige wegen, regelgeving en recreatieve accommodatie. Die ontwikkelingen komen pas op gang vanaf de expansieperiode in de jaren 1950. Meer geld, een eigen auto en de massale integratie van de televisie hebben het vrijetijdsgedrag enorm beïnvloed. Vanaf de jaren 1970 heeft het individuele denken, los van de verzuilde sportclubs die toen nog bestonden, het participatiegedrag van de recreant sterk veranderd en is de markt geprivatiseerd waardoor men sinds de jaren 1980 kan spreken van een vrijetijds'industrie' (Mulder, 2011). De vrijetijdsmarkt kent een toenemende commercialisering waarbij de rol van de overheid inkrimpt. De toeristisch-

recreatieve sector is een jonge 'industrie' die vandaag opnieuw onder invloed staat van de grote maatschappelijke veranderingen als gevolg van de postindustriële samenleving. De digitale revolutie wordt als nieuw eikpunt naar voor gebracht in de recente ontwikkelingen (sinds de jaren 1990). De diensten- en kenniseconomie heeft plaats gemaakt voor een belevingseconomie die heel sterk tot uiting komt in de vrije tijd. De arbeidssocioloog Zygmunt Bauman brengt in 2000 de term 'vloeibare maatschappij' ("liquid modernity") in het vrijetijdscourant (Holemans, 2017). Alles gaat sneller, de consument moet zich constant aanpassen, mensen moeten flexibel zijn en in het 'nu' leven. Structuren (zoals verenigingen en zelfs gezinnen) bieden nog maar weinig houvast. Vrije tijd vandaag betekent vluchtigheid, snelheid, digitaal en gericht op de wereld. Je koopt al wat je wil, overal, snel, ook via of dankzij het internet (Yeoman, 2012).

3.2 Horizonscan vrije tijd

De horizonscan vrije tijd die in het kader van dit onderzoek is uitgevoerd, werd afgebakend en richting gegeven door de omgevings- en contextanalyse die eerder door Pasar zelf is uitgevoerd naar aanleiding van het opmaken van het Pasar Beleidsplan 2016-2020. Pasar vertrekt bij het opmaken van haar visie en missie vanuit de meest geantwoorde zinsnede op de vraag 'Hoe gaat het?': "Druk, druk, druk". De vereniging vraagt zich af of we op een punt in de geschiedenis gekomen zijn waarop de mensen opnieuw moeten leren stilstaan en met hun tijd moeten leren omgaan. Hiermee formuleert Pasar een eerder filosofische vraag die teruggaat tot de bestaansredenen voor de oprichting van de organisatie in 1938.⁴ Actueel gebeurt de vraagstelling eerder vanuit een postmodern perspectief: Hoe mensen opnieuw zinvol leren omgaan met hun (vrije) tijd? Pasar wil alle mensen de kans bieden om hun recht op vrije tijd op te eisen en kwalitatief en zinvol in te vullen naar eigen behoeften en verwachtingen (Visie en missie, Beleidsplan Pasar 2016-2020).

Hieronder bakenen we de betekenis van vrije tijd af (naar analogie met de afbakening van Pasar), gaan we na welke impact maatschappelijke veranderingen hebben op onze vrije tijd en welke drijfveren en motoren onze vrijetijdskeuze bepalen en beïnvloeden.

⁴ Pasar ontstond onder de koepel van het Algemeen Christelijk Werknemersverbond (ACW) met als doel mensen te leren omgaan met hun pas verworven recht op jaarlijkse vakantie.

3.2.1 Impact van megatrends op vrije tijd

Onze vrije tijd in de Westerse postmoderne samenleving is vormgegeven door digitalisering en dienstverlening (Mulder, 2014). Om de op gang zijnde veranderingen in de vrijetijdssector beter te begrijpen en in kaart te brengen werd een DESTEP⁵-methode gebruikt die een overzicht geeft van de belangrijkste maatschappelijke veranderingen sinds de doorbraak van de digitalisering (1990). In trend- en omgevingsanalyses wordt deze methode systematisch toegepast (Vansteen et al., 2013).

De megatrends worden verder vertaald naar maxi- en microtrends binnen een specifiek domein zoals vrije tijd. Het NRIT (Nederlands Research Instituut voor Recreatie en Toerisme) geeft jaarlijks een Trendrapport Toerisme, Recreatie en Vrije Tijd uit. Het NRIT baseert zich hiervoor onder andere op rapporten van het OESO (Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling) (OECD, 2007 en 2016) en het UNWTO (United Nations World Tourism Organization). Ook Toerisme Vlaanderen publiceerde in 2014 een trendrapport waarbij de macrotrends werden vertaald in gevolgen voor het toerisme. Mommaas (2004) en Lukken (2010) schetsten eerder in de vakliteratuur al een aantal toonaangevende vrijetijdsevoluties.

Pasar zelf organiseerde tijdens de voorbereiding van haar beleidsplan diverse focusgroepen waarbij met behulp van een DESTEP-aanpak de impact van trends op vrije tijd in kaart werden gebracht. Hieruit kwamen onder andere naar voor: de vergrijzing van de bevolking, een superdiverse samenleving, versnipperde tijd in een vloeibare samenleving, individualisering, een duale samenleving, globalisering, een meer virtuele samenleving, verduurzaming en een terugtrekkende overheid.

Uit de brede literatuurstudie en horizonscan kunnen volgende megatrends worden afgeleid:

- Op **demografisch** vlak worden vooral de vergrijzing van de bevolking, maar ook de verkleuring, de superdiversiteit, de verstedelijking en de nieuwe gezinsstructuren aangehaald als beïnvloedende factoren voor de vrije tijd.
- In de **economie** is sprake van nieuwe vormen van handelen zoals de deel- of de ruileconomie ("sharing economy"). Tevens heerst er een grote onzekerheid op het vlak van welvaart. Er rijzen filosofische vragen omtrent de maatschappelijke rechtvaardiging van een economie die alleen gebaseerd is op groei (Bregman, 2014). Maatschappelijk verantwoord ondernemen wordt de norm (www.mvovlaanderen.be). Er komt meer vraag naar exclusieve nicheproducten die de eigenheid van de consument weerspiegelen. De beleveniseconomie van Pine & Gillmore (1999)

⁵ DESTEP-analyse: analyse om op macroniveau Demografische, Economische, Sociaal-culturele, Technologische, Ecologische en Politieke aspecten van de samenleving te bestuderen.

evolueert naar een betekenis-economie (Klomp, 2013) waarbij men opnieuw belang hecht aan waarden zoals empathie, communicatie en samenwerking.

- **Sociaal maatschappelijk** merkt men vooral de vloeibaarheid van de samenleving op (Bauman, 2000) waarbij de grenzen vervagen tussen werk en vrije tijd, waar mensen snel de ene beleving na de andere opzoeken. Door de globalisering ontstaat een kruisbestuiving van culturen. Mensen hechten opnieuw belang aan (eigen) waarden en betekenissen (Neels et al., 2016). Dit zorgt echter ook voor spanningen en polarisering.
- De **technologische** en (in het bijzonder) de digitale wereld lijken onbegrensd met de robotisering, wearables, het semantische web, nanotechnologie, de introductie van nieuwe en gerecycleerde materialen, nieuwe energievoorzieningen, nieuwe gebruikstoestellen. Die snelle evolutie heeft echter ook een keerzijde. In het Trendrapport 2016 van Wijs⁶ (2016) worden terecht ook vragen gesteld bij sommige evoluties: "Technologie? Ja, maar...".
- Op **ecologisch** vlak is vooral de klimaatopwarming bepalend voor het vrijetijdsgedrag: dichtbij vakanties komen in het vizier en men is kritisch over vliegvluchten (Jones & De Meyere, 2009). Mensen worden zich bewust van hun impact op de leefomgeving (ecologische voetafdruk), er is een reële groenbehoefte en men denkt na over efficiënt ruimtegebruik (Groenboek Vlaanderen 2050).
- De **politiek** polariseert en er wordt kritisch gereflecteerd over onze Westerse waarden en normen (Neels et al., 2016). De angst voor terreur is een terugkerend thema in de media. Klassieke overheidsthema's worden geprivatiseerd en PPS (Publiek Private Samenwerking) is een groeiende bestuursvorm. In het middenveld verschijnen nieuwe organisaties en gesprekspartners.

Mulder (2014) synthetiseert in vier belangrijke evoluties: het volwassen worden van de postindustriële samenleving, de globalisering (mondialisering en de tegenbeweging), de digitalisering, en het bewuster leven. Op basis van deze megatrends en evoluties kunnen we een aantal onderliggende implicaties identificeren die van belang is voor de manier waarop we betekenis en invulling geven aan het concept vrije tijd:

- **Identiteit** is belangrijk. Wat we doen in onze vrije tijd, bepaalt meer en meer onze identiteit. Sociale media worden ingezet om te tonen wie we zijn, waar we belang aan hechten en wat we doen.
- Het profileren van onze identiteit belet ons echter niet om te experimenteren en nieuwe dingen te leren die we ontdekken bij anderen via sociale media. De **waarden**

⁶ Wijs: Gents toonaangevend internetbedrijf dat deel uitmaakt van Mandelbrot, een netwerkorganisatie voor digitale dienstverleners. Wijs brengt elk jaar een trendrapport uit rond digitalisering.

waar we voor staan leiden ons, maar we staan ook open om veel en andere dingen te **beleven**.

- De **individualisering** vertaalt zich in **keuzevrijheid**. Dit staat een sociale ingesteldheid niet in de weg. Waarden zijn belangrijk om ons richting te geven. 'Ik denk én ik voel' lijken samen te kunnen gaan. Men wil de vrijheid om zelf keuzes te maken. Daar hoort ook **sociaal engagement** bij, maar dan wel tijdelijk.
- Men wil zelf de juiste keuzes maken en daarom is het belangrijk dat er **transparantie** heerst. De consument (recreant in dit geval) en de burger verwachten dat bedrijven, organisaties en politici transparant handelen en communiceren. Men wil weten wat men koopt om de eigen identiteit te voeden.
- Doordat het aanbod zeer groot is, er constant nieuwe producten op de markt komen en het internet alles heel snel bij de consument brengt, wordt er ook heel snel geconsumeerd. De **tijdelijkheid** is een gevolg van het overaanbod. Niets staat vast, want morgen kan er opnieuw iets interessant voorbijkomen.
- Men zoekt constant naar nieuwe dingen die beter aansluiten bij de identiteit van de recreant. Dit stimuleert de creativiteit en men gaat zaken uit het aanbod combineren, **decontextualiseren**, iets in een andere context toepassen waardoor er een vervlechting van het aanbod ontstaat.

3.2.2 Drijfveren en motoren

Pasar stelt zich de vraag wat de drijfveren van de recreanten zijn om hun vrije tijd in te vullen. Dit onderzoek gaat niet op zoek naar concrete antwoorden bij de recreanten anno 2016. Die probleemstelling zou een grootschalige enquête vereisen. Het is niet de basisdoelstelling van het onderzoek om de behoeften van vandaag te analyseren. Wel wat de algemene drijfveren en motoren zijn die ons vrijetijdsgedrag bepalen. Die algemene drijfveren zullen in de toekomst niet per se anders zijn, wel de context waarin ze een invloed uitoefenen.

Van Dam et al. (2000) gingen op zoek naar een theoretisch model om het vrijetijdsgedrag te verklaren. Mulder (2014) hanteerde de basisprincipes hiervan om een geactualiseerd verklaringsmodel op te maken. De factoren die ons vrijetijdsgedrag beïnvloeden zijn: cultuur en subcultuur, eigen identiteit en behoeften, omgevingsfactoren zoals geografie en arbeidsorganisatie, externe middelen en beperkingen, de overheid en het bestaande aanbod.

De keuze van onze vrijetijdsactiviteiten wordt aan de basis beïnvloed door de cultuur, de samenleving waarin we zijn opgevoed. Leden van Pasar hebben een profiel dat vanuit historisch perspectief is beïnvloed door de sociale en christelijke context waarin de

organisatie is gegroeid. Als vereniging in de schoot van het ACW (Algemeen Christelijk Werknemersverbond) waren de activiteiten vooral sociaal georiënteerd. De subcultuur (het verenigingsleven in katholiek Vlaanderen) kan men vandaag vertalen naar een community, peer of groep van gelijkgestemden. De community heeft een identiteit die kan vertaald worden in waarden. Voor de Pasar community is de zorg voor de medemens een belangrijk gegeven. In een postindustriële samenleving spelen de identiteit van het individu en de persoonlijke behoeften en verwachtingen een even cruciale rol. De behoeftehiërarchie, zoals weergegeven in het model van psycholoog Maslow, verklaart waarom onze keuze kan verschillen omdat ze afhangt van de behoefte die op een gegeven moment primeert. Deze theorie stelt dat onze primaire behoeften fysiologisch van aard zijn, waarna een veilig gevoel, nood aan sociale contacten, behoefte aan waardering en erkenning en ten slotte zelfverwezenlijking volgen. De keuze van de vrijetijdsactiviteiten zal voor een deel afhangen van deze psychologische behoeften.

Naast dit alles spelen omgevingsfactoren een grote rol. In een postindustriële samenleving is dat voornamelijk de digitale context, maar ook de arbeidsorganisatie en de ruimtelijke ordening. Hoe we onze vrije tijd indelen hangt af van de manier waarop de bedrijfs- en arbeidscultuur met tijdsbesteding omgaat. Andere externe factoren zijn het economisch kapitaal waarover we beschikken, maar ook het sociaal, cultureel en vooral fysiek kapitaal bepalen ons vrijetijdsgedrag. Hoe minder beperkingen, hoe groter onze keuzevrijheid. Een fysieke of economische beperking kan heel snel een impact hebben op de kwaliteit van onze vrije tijd. De impact van de overheid hangt af van de rol die de overheid (gewestelijk of lokaal) opneemt. Met de heersende tendens naar privatisering, trekt de overheid zich meer en meer terug als aanbieder van vrijetijdsactiviteiten. Ondersteuningsprogramma's zijn noodzakelijk om ervoor te zorgen dat iedereen zijn recht op vrije tijd kan blijven opeisen en kwaliteitsvol invullen.

Vrije tijd wordt meer en meer een economische sector waar vraag en aanbod elkaar beïnvloeden. De macrotrends wijzen op een verschuiving naar een economie die meer vraag-gestuurd dan aanbod-gestuurd is. Recreanten willen hun keuzevrijheid maximaal benutten en de markt aansturen.

Vanuit het verklaringsmodel voor vrijetijdsgedrag (Mulder, 2014) kan men, mits de macrotrends in overweging te nemen, de basisontwikkelingen in de vrijetijdsector uitleggen.

De multiculturele samenleving waar mensen op zoek gaan naar nieuwe waarden en normen (of oude waarden herbevestigen) en de nieuwe communities die hierin ontstaan, vormen de basis voor ons vrijetijdsgedrag. De digitale media, de stedelijke omgeving en de arbeidscultuur bepalen het kader waarbinnen de keuzes worden gemaakt. Welvaart en welzijn kleuren de kwaliteit van onze ervaringen die we voor een groot deel zelf willen

aansturen. De overheid heeft vooral een regulerende en wakende rol over mensenrechten, vrijheid en veiligheid.

3.2.3 Vrije tijd in transitie

Al in 1944 hekelden de kritische cultuurfilosofen Theodor Adorno en Max Horkheimer het toenemend vervagen van een kwalitatief onderscheid tussen werk en vrije tijd. Met cultuurpessimistische stellingen als "amusement under late capitalism is the prolongation of work" (Adorno & Horkheimer, 1979: 137) en "free time is nothing more than a shadowy continuation of labour" (Adorno, 1991: 194), waren ze gebeten om aan te tonen hoe het begrip 'vrije' tijd in feite steeds meer gemonopoliseerd wordt door praktijken en processen gelijkaardig aan die in de werksfeer, zoals bijvoorbeeld timemanagement, planning en de verwachting van constante productiviteit. Hoewel er veel contra-argumenten zijn in te brengen tegen de kritische school van Adorno en Horkheimer (de 'Frankfurter Schule'), niet in het minst vanuit de meer cultuuroptimistische hoek van 'Cultural Studies' onderzoekers, merken we dat zulke bezorgdheden ten aanzien van het begrip vrije tijd ook in het hedendaags discours nog steeds – en zoniet nog meer – rechthouden.

Immers, een beknopte kwalitatieve inhoudsanalyse van artikels verschenen in de Vlaamse pers in de periode 2015-2016, leert ons dat het concept vrije tijd op z'n minst gezegd in transitie is en hand in hand gaat met een aantal inherente paradoxen. Hoewel België, zoals eerder vermeld (cfr. 4.1.1.), het met een gemiddelde van 15,7 uur vrije tijd per inwoner per dag relatief goed doet op gebied van objectieve vrije tijd in vergelijking met andere Europese landen (OESO, 2015), lijken we het met z'n allen toch steeds drukker te hebben en kampt zowat 1 op 10 Belgische werknemers en zelfstandigen met psychische problemen op de werkvloer (Van Houtven, 2015). Uit de inhoudsanalyse van de persartikels blijkt dat een aantal factoren potentieel aan de grondslag van deze tegenstellingen liggen. Zo bevinden we ons in een snel evoluerende digitale context waarin mobiele telefoons, e-mails en sociale media de mogelijkheid van een duidelijke grens tussen werk en vrije tijd sterk op de proef stelt. We worden overspoeld door mogelijkheden en informatie, en we zijn zo goed als altijd geconnecteerd (Leclaire, 2015, 2016). Bovendien hebben we vaak ook de neiging om onze kostbare vrije tijd in een concrete planning te gieten (Dillen, 2016). "Wanneer je vrije tijd heel concreet plant, voelt het meer als werken aan", stelt professor Selin Malkoc van de Olin Business School van Washington University (in Dillen, 2016). Zijn onderzoek toont aan dat we daardoor over het algemeen minder genieten van onze vrije tijd dan we zouden willen (in Dillen, 2016). Hieraan gekoppeld lijken we te leven in een soort permanente staat van – wat bedrijfspsycholoog Tony Crabbe noemt – "busyness" (Berghmans, 2016; Leclaire, 2015, 2016). Volgens arbeidssocioloog Ignace Glorieux (VUB)

hebben veel van deze factoren te maken met een onevenredige stijging van professionele productiviteit ten opzichte van vrije tijd: "Individueel werken we inderdaad minder dan vroeger, maar per gezin werken we meer. Want die toegenomen productiviteit hebben we niet omgezet in vrije tijd, maar in meer consumptie" (in Beckers, 2016).

Dat we ondanks deze alarmerende vaststellingen niet per se hoeven te vervallen in pessimistische vrijetijdsopvattingen à la Adorno en Horkheimer, blijkt uit een aantal recente bewegingen die aantonen dat zowel mensen zelf, middenveldorganisaties, werkgevers, academici als het politiek-juridische veld volop inzetten op een betere balans tussen werk en vrije tijd. Volgens de FOD Economie is het aantal mensen dat deeltijds werkt de laatste vijftien jaar meer dan verdubbeld (in Beckers, 2016). Ongeveer 450.000 Belgen, dat is ongeveer 1 op de 10 van de actieve bevolking, zijn tegenwoordig één dag per week thuis (Stevens, 2016). Nog nooit hebben mensen zoveel beroep gedaan op loopbaanbegeleiding – onder impuls van de door de Vlaamse overheid ter beschikking gestelde loopbaancheques – en nog nooit waren er zoveel inschrijvingen voor cursussen mindfulness en yoga (Beckers, 2016). Deze trends wijzen aan dat mensen, ook jongeren, steeds meer kiezen voor meer vrije tijd naast hun carrière (Amkreutz, 2016).

Pleidooien voor vernieuwde arbeids- en verlofstelsels, met meer autonomie en meer flexibiliteit voor de werknemers, drukken steevast hun stempel op het maatschappelijke en politieke debat. Internationale bedrijven als Microsoft, Uber en Netflix werken nu al met een flexibel vakantiebeleid, waarbij hun werknemers zelf kunnen beslissen wanneer ze vakantie nemen, in functie van hun persoonlijke behoeften (Christiaens, 2015, 2016; Van Garderen, 2015). In Zweden onderschrijft men al enige tijd een werketos die vertrouwen in personeel, flexibele uren en het belang van een goede werk-privébalans vooropstelt (Engels, 2016). Deze maatregelen lijken hun vruchten af te werpen, want het land kent een zeer laag cijfer aan burn-outs en men merkt dat het personeel er gelukkiger, productiever en creatiever is (Engels, 2016). Ook in België begint men het belang van zo'n veranderende werketos met meer autonomie en flexibiliteit voor de werknemer in te zien. De regering Michel I keurde eind oktober 2016 het wetsontwerp over 'werkbaar wendbaar werk' goed, waarin onder andere glijdende werkuren en een zogehete 'loopbaanspaarrekening' werden opgenomen (De Groof, 2016). Niet alleen in een professionele context zien we een trend naar meer flexibiliteit, ook in de privé context lijkt een minder rigide structuur het nastreven waard. Zo stelt Malkoc (Washington University) (in Dillen, 2016): "inplannen op minder specifieke momenten ervoor zorgt dat vrije tijd minder als werk aanvoelt, waardoor we er veel meer van genieten". Of, zoals Tony Crabbe, het stelt: "As long as we are playing the more game, we are playing the wrong game" (in Leclaire, 2015). Met andere woorden, aansluitend bij de eerder vermelde postmoderne evoluties, waarbij we bewuster lijken om

te gaan met onze identiteit en waarbij keuzevrijheid, transparantie en tijdelijkheid steeds meer aan belang lijken te winnen (Mulder, 2014), wijst ook de analyse van de persknipsels in de richting van een geleidelijke evolutie naar een meer flexibele en autonome invulling van zowel onze werktijd, als onze vrije tijd.

3.3 Online bevraging

Via een algemene online bevraging, aangeboden via de nieuwsbrief van Pasar, konden willekeurige respondenten aangeven welke verwachtingen ze hebben ten aanzien van hun toekomstige vrijetijdsbesteding. Het doel van deze bevraging was initieel om inzicht te verwerven in subjectieve motoren die vrijetijdsbeleving drijven.

In de Pasar nieuwsbrief van 29 maart 2016 'Tips voor uitstapjes in de Paasvakantie' verscheen volgende oproep (item 5, zie figuur 2):

"Onze vrije tijd in 2035, jouw verbeelding telt

Pasar onderzoekt samen met Erasmushogeschool Brussel onze vrijetijdsbesteding en -beleving in 2035. Wij willen graag weten hoe jullie het zien, wat jullie verwachtingen zijn. In 2035 zijn we 20 jaar ouder dan vandaag, niet eens zo veraf. Jullie inbreng via de enquête tekent onze gezamenlijke toekomst. Spannend!

Wat denk jij? Doe nu mee aan onze bevraging en bepaal zo het toekomstbeeld van onze vrije tijd."

Pasar onderzoekt samen met Erasmushogeschool Brussel onze **vrijetijdsbesteding en -beleving in 2035**. Wij willen graag weten hoe jullie het zien, wat jullie verwachtingen zijn. In 2035 zijn we 20 jaar ouder dan vandaag, niet eens zo veraf. Jullie inbreng via de enquête tekent onze gezamenlijke toekomst. Spannend!

Wat denk jij? Doe nu mee aan onze bevraging en bepaal zo het toekomstbeeld van onze vrije tijd.

PAK JE tijd

Figuur 2 Item in de Pasar nieuwsbrief

De semi-open vragen die aan de respondenten werden voorgelegd waren:

1. Welke dingen uit uw vrijetijdsbesteding van vandaag wenst u zeker mee te nemen naar 2035?
2. Welke dingen uit uw vrijetijdsbesteding van vandaag laat u liever achter en neemt u niet mee naar 2035?
3. Welke elementen zullen vrije tijd in 2035 karakteriseren volgens u?
4. Aan welke activiteiten, beeldt u zich in, zal u willen participeren in 2035?
5. Zijn er nog zaken die u met ons wilt delen in verband met vrijetijdsbesteding in 2035?

De aanvullende vragen polsten naar geslacht, leeftijd, gezinssamenstelling en diploma. Het voordeel van deze semi-open vraagstelling via een vrijblijvende nieuwsbrief zonder brede duiding is dat de respondenten zonder voorkennis, intenties of aandringen hun ideeën konden formuleren. Een nadeel is dat de respondenten de context niet kenden en eerder vanuit hun eigen voorkennis en ervaring antwoorden formuleerden. Er is immers geen theoretische introductie in toekomstdenken aan vooraf gegaan.

Gezien het beperkt aantal respondenten (een totaal van 13) is de waarde van de antwoorden richtinggevend en inspirerend eerder dan verklarend of bepalend voor de toekomstbeelden.

Het onderstaande is een overzicht van de geformuleerde antwoorden. Terugkerende thema's werden tot één antwoord verwerkt. Thema's als technologie, toegankelijkheid van en recht op vrije tijd, sociaal contact en respect voor elkaar en omgeving zijn wederkerend.

Vraag 1: Welke dingen uit uw vrijetijdsbesteding van vandaag wenst u zeker mee te nemen naar 2035?

- vrijwilligerswerk
- fietsen, wandelen, recreatief sporten
- natuurbeleving, natuurreizen
- gymnastiek
- tuinieren
- creatief zijn: ontwerpen, naaien, breien met de breimachine, meubelmaken, fotografie
- levenslang leren
- reizen
- kamperen
- regelmatig een paar dagen ertussen uit; daguitstappen maken
- contacten met familie en vrienden; onderhouden van vriendschapsrelaties; samenkomen met vrienden, samen lekker eten en drinken
- dans

- de rust die mijn hobby's me geven
- beluisteren en bekijken van muziek
- lezen van literatuur en non-fictie
- kijken naar en lezen over kunst
- activiteiten in groep
- volkscafés
- kwaliteitsvolle open ruimte, stiltegebieden
- betaalbaar (en comfortabel) openbaar vervoer

Vraag 2: Welke dingen uit uw vrijetijdsbesteding van vandaag laat u liever achter en neemt u NIET mee naar 2035?

- presteren
- wachtrijen
- overbodige producten
- oneindig vergaderen
- dat de jonge gezinnen tijdens de drukste vakantieperiodes ook de hoogste prijs moeten betalen
- hard werken rondom het huis
- te weinig tijd voor echte vrije tijd; teveel "must see"; te weinig "ontspanning"
- werk is inspanning
- drukke georganiseerde evenementen; massatoerisme
- wellness
- smartphone verslaving

Vraag 3: Welke elementen zullen vrije tijd in 2035 karakteriseren volgens u?

- technologische ontwikkelingen/doorgedreven digitalisering van vele aspecten van vrije tijd. Vb. 3D printen 'on the spot' van hobbymaterialen; interactieve wandelingen...
- groter vrijetijdsaanbod en alles meer op maat
- kwalitatieve open ruimte, gezondere leefomgeving, minder auto's, ecologisch bewustzijn
- minder consumentisme (doch vrees ik het tegenovergestelde)
- toename vrijetijdsgerateerde vraag/aanbodplatforms: AirBnB, Uber,...
- meer vraag naar authenticiteit
- meer (elektrische) fietsen, betere, veiligere fietspaden
- meer vrije tijd voor iedereen (door automatisering en herverdeling van werk); maar ook gebrek aan vrije tijd wegens meer aandacht voor dagelijks overleven
- uniek zijn, individualiteit

- welzijn
- veel korte trips, zelf georganiseerd (met en voor vrienden, peers)
- bezig zijn met gezondheid
- vragen omtrent veiligheid
- recht en kansen op vrije tijd
- vrijetijdsindustrie woekert
- vrijetijdsbesteding kostelijk, duur
- te veel bezig met virtuele contact
- meer beleving
- rustig genieten in een groene omgeving

Vraag 4: Aan welke activiteiten, beeldt u zich in, zal u willen participeren in 2035?

- uitstappen met kinderen
- sociale contacten; vriendenmalen
- nieuwe creatieve technieken leren
- interessante wandel- en fietstochten/reizen
- deelnemen aan dagelijkse besluitvorming
- bezoeken aan tentoonstellingen
- variatie natuur en cultuur
- (begeleide) fietsreis/tocht
- busreis
- natuurexploratie
- recreatief sporten
- bier- en wijnactiviteiten
- 4D films

Vraag 5: Zijn er nog zaken die u met ons wilt delen in verband met vrijetijdsbesteding in 2035?

- arbeid, gezin en vrije tijd moeten beter combineerbaar zijn; niet werken op zondag
- vrije tijd verandert niet
- vrijetijdspas in voege houden
- hopelijk blijft het genieten in eigen achtertuin waardevol/mogelijk
- geen 'verplicht' gebruik maken van apps, 3D en ander elektronisch materiaal
- reizen wordt minder vanzelfsprekend door de spanning in de wereld (of is die dan voorbij?), door het ecologisch bewustzijn (vliegvluchten zijn nefast)
- de wijze waarop wij als toerist delen van de wereld verprutsen, zal niet meer worden aanvaard

- reizen zal meer ontmoeten worden in respect, op mensenmaat en op maat van onze planeet.
- colonnes van wagens met caravan naar het zuiden van europa zijn verleden tijd
- hopelijk minder commerciële uitbuiting van onze behoefte aan vrije tijd

Uit de antwoorden blijkt dat er een algemeen bewustzijn is omtrent het **toenemend belang van technologie**. Zelfs bij de oudere respondenten is er geen afkeer van technologie. Het voorbehoud is er wel, een 'ja, maar...'. Uit de antwoorden blijkt ook dat **een subjectieve benadering van vrije tijd wenselijk** is. De respondenten zijn zich bewust van de noodzaak van een kwalitatieve vrijetijdsbesteding, niet zozeer aan de hoeveelheid tijd die men vrij heeft. De kwaliteitsbeleving hangt af van de persoonlijke ervaring.

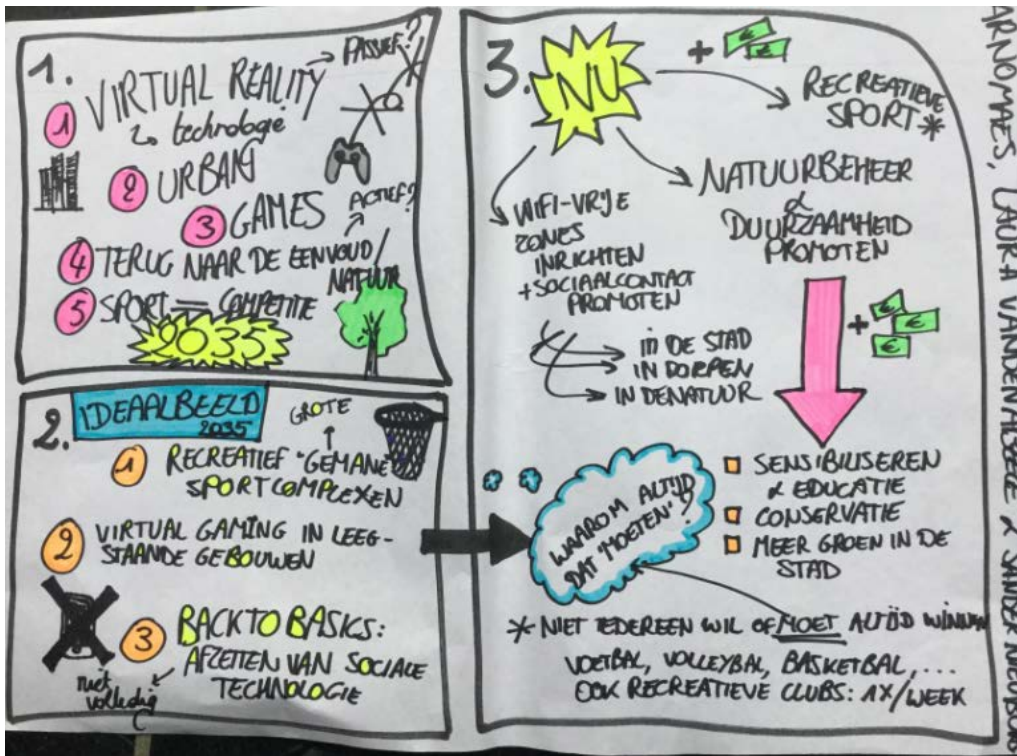
3.4 Futures Literacy Knowledge workshop

Op 1 maart 2016 werden de tweedejaarsstudenten Toerisme- en Recreatiemanagement van de Erasmushogeschool Brussel geïntroduceerd in toekomstonderzoek. Er werd een theoretisch kader aangereikt omtrent het toekomstdenken in het algemeen, het bestaan van toekomstbeelden (meervoud!) en het verschil tussen gewenste, verwachte en gevreesde toekomsten. Na de inleiding over de historiek, de werking en de toekomstvisie (beleidsplan) van Pasar, werd voor de studenten een workshop georganiseerd waarbij de Futures Literacy Knowledge methode (UNESCO) werd toegepast met als doel toekomstbeelden voor vrije tijd te bedenken vanuit het standpunt van de jongeren. Deze aanpak in grote groep liet toe om uiteenlopende meningen aan bod te laten komen van jongeren die een opleiding vrije tijd volgen. Het profiel van de jongeren is zeer uiteenlopend wat betreft vooropleiding (secundair ASO, TSO, BSO), afkomst (geografisch en sociaal: Vlaanderen en Brussel, al dan niet met migratieachtergrond, diverse sociale klassen) en persoonlijke interesse of ingesteldheid.

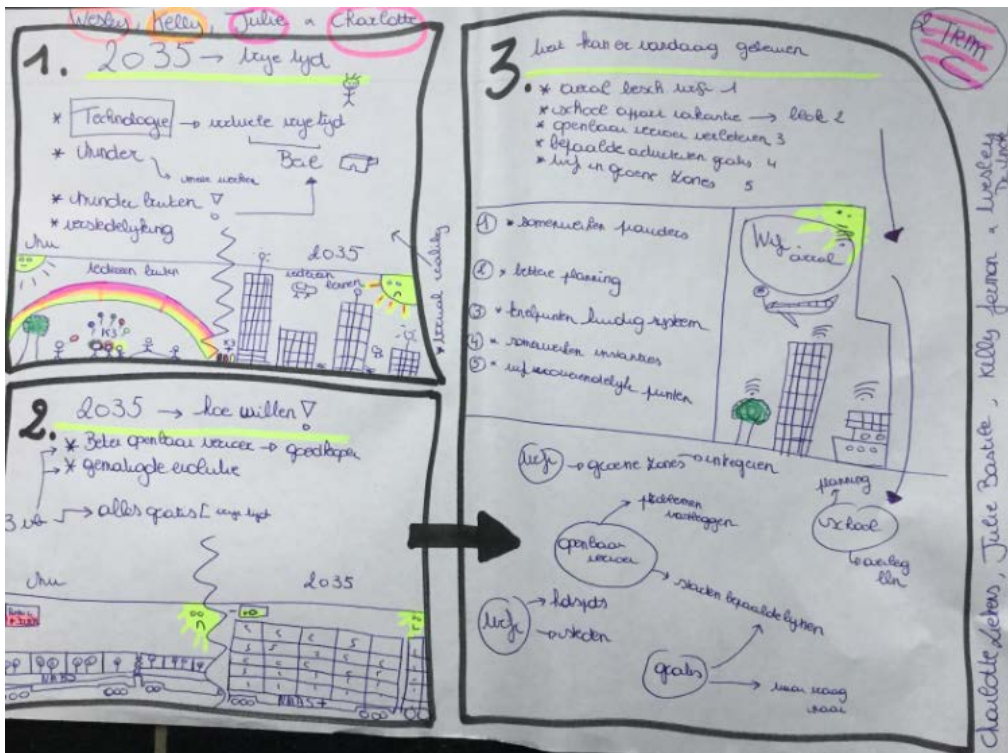
Een groep van 80 studenten (19 tot 22-jarigen) werd willekeurig onderverdeeld in groepjes van ongeveer 5 studenten. Er werd gevraagd om in fasen antwoorden te formuleren op volgende vragen (cfr. bijlage 7.1):

1. Hoe denk je dat vrije tijd eruit zal zien in 2035? Formuleer 5 kenmerken (= waarschijnlijk toekomstbeeld).
2. Hoe zou je willen dat vrije tijd eruitziet in 2035? (= gewenst toekomstbeeld)
3. Welke actiepunten moet je NU uitvoeren om ervoor te zorgen dat vrije tijd in 2035 eruit ziet zoals je graag wilt?

De resultaten van de gefaseerde vraagstelling werden per groep samengevoegd en gevisualiseerd op een A3-blad (zie figuren 3 en 4). De A3-bladen werden verzameld voor verwerking en integraal aan de opdrachtgever bezorgd. Alle antwoorden (2 toekomstbeelden + actiepunten) werden gecodeerd en verwerkt in clusters.

Figuur 3 Visualisering FLK workshop voorbeeld 1

Figuur 4 Visualisering FLK workshop voorbeeld 2

In globo kunnen de resultaten opgedeeld worden in 6 terugkerende thema's:

1. Technologie en digitalisering
2. Natuur & groen (ruimtegebruik)
3. Tijdsbesteding
4. Mobiliteit
5. Economie
6. Aanbod

Wanneer gevraagd werd om na te denken over een **waarschijnlijk toekomstbeeld**, gingen de studenten over het algemeen uit van een hoogtechnologische wereld waarbij virtual reality en games dagdagelijkse toepassingen zijn. Permanent online zijn is evidentie. Er is gesproken van zelfrijdend transport en artificiële omgevingen. Men gaat uit van een verstedelijkte omgeving, waarbij gebrek aan groene ruimte en natuur als een knelpunt wordt gezien. Opvallend is dat men vrije tijd ziet als iets passief waar beweging afwezig is. De meningen over de beschikbare vrije tijd zijn verdeeld: sommigen veronderstellen een evolutie naar meer vrije tijd, anderen gaan uit van minder vrije tijd. Andere kernconcepten die door de studenten worden geassocieerd met een waarschijnlijk toekomstbeeld van vrije tijd anno 2035 zijn: kritischer, sneller, duurzamer, multicultureler, individueler, geïnformeerder, privacyloos. De studenten zien reizen in de ruimte als iets realistisch en breed geïntegreerd. Over het algemeen werden zowel positieve als negatieve waarschijnlijke toekomstbeelden geformuleerd.

Met betrekking tot een **wenselijk toekomstbeeld** blijkt er onder de studenten overwegend consensus te zijn (12 van de 22 groepen) omtrent de vraag naar meer vrije tijd en minder stress of een betere afbakening tussen werk en vrije tijd.⁷ Studenten vragen naar meer groen en natuur om te ontspannen, evenals naar efficiënt en goedkoop openbaar vervoer. Het vrijetijdsaanbod moet gevarieerd, goedkoop en toegankelijk zijn voor iedereen. Minder vervuilend en ecologischer komt spontaan aan bod bij 4 van de 22 groepen. Een basisinkomen voor iedereen zodat vrije tijd betaalbaarder wordt, wordt meerdere keren herhaald. Omtrent het gebruik van technologie is er geen consensus. Sommigen groepen willen een gecontroleerd of evenwichtig gebruik van technologie en digitalisering, anderen willen sociale media in de vrije tijd volledig bannen. Men vraagt naar een goed evenwicht tussen natuur en technologie. Een snellere groei van technologie wordt niet als wenselijk aanzien. Andere elementen die naar boven kwamen in de discussie omtrent de wenselijke of

⁷ Kanttekening hierbij is dat de studenten in deze periode klaagden over een té grote studiedruk, wat mogelijkwerwijs een impact heeft gehad op het resultaat.

verkiesbare toekomst van vrije tijd zijn: back to basics, innovatief, snellere verbindingen naar groene ruimtes, ontspanningsclusters. Zodoende hun wenselijke toekomst te kunnen bereiken, stellen de studenten volgende **actiepunten** voorop:

- Wifi-vrije zones (8 groepen) versus Wifi overal (4 groepen)
- Meer vrije dagen of kortere werkdagen
- Beter openbaar vervoer
- Meer groen in de stad en elders (algemene vergroening)
- Controle over technologie en digitalisering
- Meer sport, maar vooral spel (minder competitief)
- Duurzaam aanbod: autoluw, multicultureel, samenwerking, kwalitatief
- Toegankelijk aanbod voor iedereen (goedkoper, basisinkomen, laagdrempelig)
- Flexibel aanbod
- Meer rust en stilte
- Overige elementen: vertrouwen in technologie, fietsverbindingen, snellere vliegtuigen, verplichte legerdienst.

3.5 Co-creatieve wandelworkshops

In het voorjaar van 2016 werd een reeks co-creatieve wandelworkshops opgezet waarbij de onderzoeker participeerde aan bestaande wandelactiviteiten van Pasar. Er werd in overleg een 9-tal wandelingen geselecteerd verspreid over verschillende regio's in Vlaanderen. 6 van de 9 wandelingen hebben effectief plaatsgevonden. In totaal werden 35 deelnemers betrokken waarvan 16 vrouwen en 19 mannen. De leeftijd varieerde tussen 12 en 82 jaar.

De geselecteerde wandelingen waren:

- 28 maart, Herzele (Oost-Vlaanderen): Tussenbeekpadwandeling, OC Wanzele - 14u (Wandeling 1)
- 3 april, Hazewinkel (Vlaams-Brabant): Lentewandeling langs Blosodomein - 14u (geannuleerd)
- 10 april, Turnhout (Antwerpen): Hertog-Jan wandeling - 14u (Wandeling 2)
- 17 april, Sint-Lievens-Houtem (Oost-Vlaanderen): Cotthembos met boswachter - 8u30 (Wandeling 3)
- 23 april, Pasar Grimbergen (Vlaams-Brabant): Stadswandeling Zottegem - 10u (Wandeling 4)
- 23 april, Koekelare (West-Vlaanderen): Bietjes In & Outdoor evenement - 15u (geannuleerd)
- 1 mei, Lembeek (Vlaams-Brabant): Zennefeest - 12u (Wandeling 5)
- 8 mei, Schulen (Limburg): Lentetocht - 14u (Wandeling 6)

- 15 mei, OLV Waver (Antwerpen): wandeltocht - 14u (geannuleerd)

De wandelingen worden omschreven als 'co-creatieve wandelworkshops' omdat de participanten van de wandelingen werden uitgenodigd om deel te nemen aan een gesprek waarbij ze gevraagd werden om vrijelijk te brainstormen over vrije tijd in de toekomst. De input van de wandelaars werd geregistreerd via een geluidsopname en achteraf verwerkt in de creatie van alternatieve toekomstverhalen.

Figuur 5 Co-creatieve wandelworkshop Scholen

3.5.1 Methodiek

De methodologische focus van de co-creatieve wandelworkshops ligt op het identificeren van een aantal narratieven over vrije tijd in de toekomst. Daarmee sluit deze studie aan bij een aantal recente pleidooien binnen het domein van 'Futures Studies' voor een integratie van een narratief perspectief in toekomstdenken (e.g. Milojević & Inayatullah, 2015). De sterkte van narratieve analyse situeert zich daarbij in de specifieke bottom-up benadering ten aanzien van de waardenkaders, verwachtingen en belevingen van de participanten zelf. Met behulp van een narratief analytisch perspectief wordt het mogelijk om van onderuit – dit wil zeggen, vanuit de ervaringen en interpretatiekaders van de participanten zelf – te komen tot de formulering van een aantal wenselijke toekomstbeelden (McCabe, 2003;

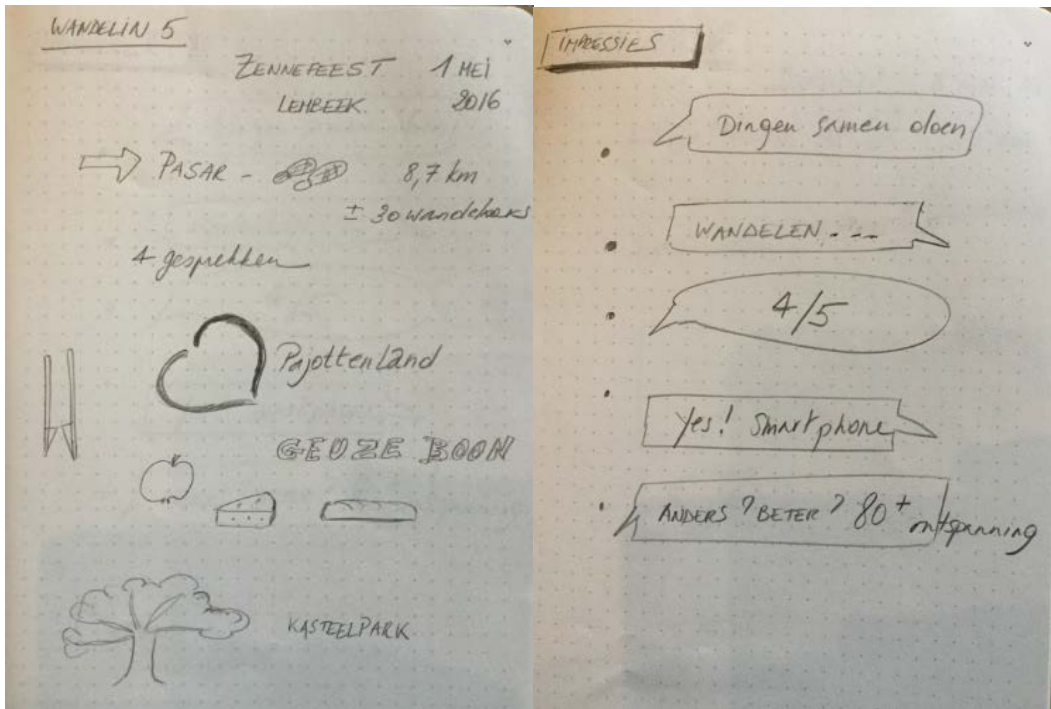
McCabe & Foster, 2006; McCabe & Stokoe, 2004). Eerder dan een oordeel te vellen omtrent de waarachtigheid van deze toekomst, in termen van juist of fout, streeft narratieve analyse naar het ontdekken en creëren van nieuwe verhalen die in overeenstemming zijn met de lokaal gearticuleerde wensen, noden en verwachtingen van participanten (Milojević & Inayatullah, 2015).

Het is doorheen de interactieve gesprekken met de wandelaars en doorheen hun verhalen, bedenkingen en meningen over de toekomst van vrije tijd, dat een aantal mogelijke toekomstbeelden rond vrijetijdsbeleving en –besteding in kaart kunnen gebracht worden. Concreet werd de onderzoeker door de organisator (of de gids) van de wandeling geïntroduceerd en voorgesteld aan de deelnemers. Hierbij werd uitgelegd wat het doel van de onderzoeker was: namelijk het verzamelen van bruikbare ideeën omtrent toekomstbeelden van vrije tijd in het kader van het creëren van drie toekomstverhalen.

Op initiatief van de onderzoeker werden willekeurige wandelaars tijdens de wandeling aangesproken. Er werd daarbij wel min of meer geselecteerd op leeftijd en geslacht teneinde een gevarieerde samenstelling van de groep respondenten te bekomen. De wandelaars werden individueel of in groepjes van 2 aangesproken. Drie kernvragen vormden telkens de basis van het gesprek:

- Vraag 1: Hoe vul je je vrije tijd vandaag in?
- Vraag 2: Hoe denk je dat je vrije tijd er gaat uitzien in 2035? (Dat is binnen 20 jaar ongeveer)
- Vraag 3: Als je mocht kiezen, hoe zou je willen dat je vrije tijd eruitziet in 2035?

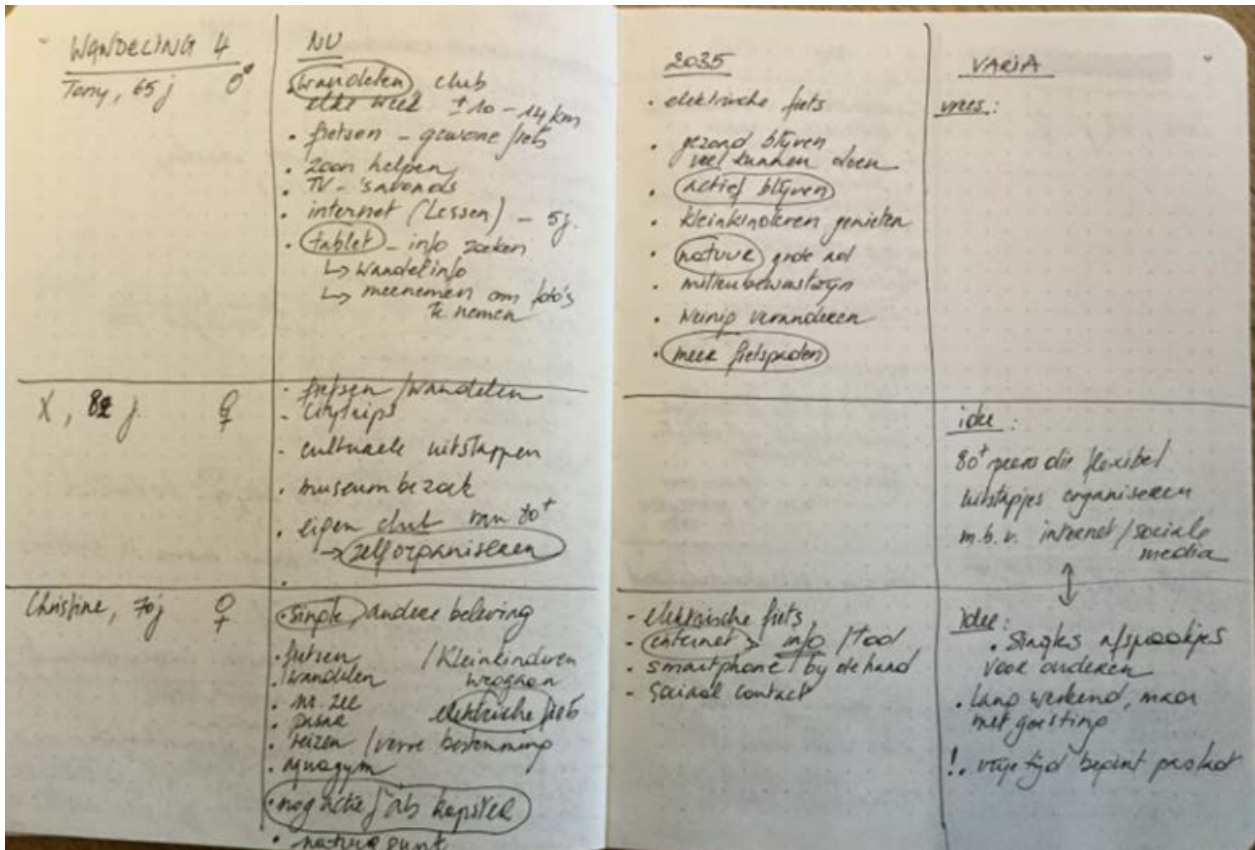
Er werd gepolst naar de vrijetijdsbesteding vandaag om te evalueren of er een 'verandering' werd vooropgesteld. Afhankelijk van de antwoorden werd dieper ingegaan op ideeën en verder doorgevraagd naar een concrete invulling van de suggesties. Daarnaast werden in een logboek ook de context (o.a. afstand, weersomstandigheid en kader) en de impressies van de onderzoeker genoteerd (zie figuur 6). De verkregen data werden verwerkt in een tabel (zie figuur 7 en bijlage 7.2) en verder cyclisch geanalyseerd volgens narratief analytische onderzoeksmethoden (zie figuur 8 voor een voorbeeld van de verwerking).

Figuur 6 Afbeeldingen logboek co-creatieve wandelworkshops

Wandeling 1	NU	2035 (verwachting) (vrees)	2035 (wens)	Varia (concrete suggesties en wilde ideeën)
Annelies, vrouw, 44	Wandelen Op stap met gezin Lezen Zorgzaam voor mens en samenleving	Minder kansen omwille van terreur en verarming Deeltijds werk Technologisch Teloorgang van authenticiteit Individualistisch	Meer aandacht voor natuur Meer aandacht voor elkaar Vrijwilligerswerk Het kan met iets minder, ook op vlak van vrije tijd	Besef van keuzevrijheid
Kaat, meisje, 12	Dansen Chiro Sociale media	Minder vrije tijd Gids= technologie Aandacht voor gezondheid Teveel tijd aan sociale media	Tijd met het gezin Beter besteden van vrije tijd	

Figuur 7 Voorbeeld dataverwerking wandelingen

Figuur 8 Weergave eerste verwerking input co-creatieve workshop

3.5.2 Resultaten co-creatieve input

Uit de verschillende gesprekken werden originele quotes en ideeën, maar ook overeenkomsten of terugkerende elementen weerhouden om te verwerken in verhalen. Deze tot keywords herwerkte elementen werden geclusterd tot samenhangende verhalen (zie 3.6).

Een greep uit de **quotes**:

- "mensen hebben zelf de keuze!"
- "we moeten terug zorg dragen voor elkaar"
- "minder boven Facebook hangen"
- "we kunnen onze tijd beter gebruiken"
- "waarom kunnen we niet actief bijdragen aan de maatschappij als we met pensioen zijn? Ik wil nog wel werken als kapster, maar dan op mijn manier!"
- "de realiteit ligt zoals altijd tussen beide"
- "het klassieke systeem werkt niet meer"
- "sociale media zijn geen vrije tijd"
- "back to nature, ondanks of dankzij technologie"

- "ik zie mij al zitten, samen met vrienden oude verhalen vertellen in het zorgcentrum"
- "we willen teveel"
- "men steelt vandaag tijd van de mensen"
- "werkdruk is iets persoonlijk"
- "we zullen anderen dingen doen, maar de behoeften blijven dezelfde"
- "uit de drukte weg"
- "wij organiseren heel graag, laat ons dat dan doen"
- "zouden we niet eens luisteren naar de mensen in een zorgcentrum?"
- "ik ben ervan overtuigd dat we het met minder kunnen doen"

Een aantal **concrete beelden** die de wandelaars associeerden met de toekomst van vrije tijd:

- Digitale spelvormen en gidstechnieken
- Medische technologie (beperkingen wegwerken)
- Losse contacten, afspraken en organisaties
- Vrijblijvender engagement
- Singles uitstapjes voor 80+
- Samenwerkingen met ondernemingen
- Virtueel spelen met de kleinkinderen
- Zorgcentra om in te groeien (gemengde leefgemeenschappen)
- De superbatterij of de draagbare mini-energiebom
- RIP de computer, leve kleinere intelligente tools
- Mensen mijden plekken
- Deeltijds werk of combinatie met vrijwilligerswerk
- Waarde van groene plekken
- Verminderde vrijheid
- Uit de drukte = luxe
- Meer inclusie
- Revival van het fysiek sociaal contact
- Muur van technologie in huis
- Gezonde energiebronnen
- Soberder leven
- Multi- of intercultureel
- Vloeibaar en flexibel
- Veilig en comfortabel

Uit de analyse van de wandelworkshops kunnen over het algemeen volgende **terugkerende elementen** worden geïdentificeerd die de basis vormen voor de constructie van de drie toekomstbeelden (zie 3.6):

- Digitaal & mobiel (het helpt)
- Keuzevrijheid (niets moet echt)
- Onzekerheid (niets staat vast)
- Harmonie (waarden zijn opnieuw belangrijk)
- Samen de wereld verbeteren (het kan)
- Groen (het moet)
- Onveilig (jammer, maar helaas)

3.6 Narratieve toekomst

Voor de uiteindelijke creatie van de drie narratieve toekomstbeelden werden de resultaten van vier onderzoeksmethoden gecombineerd: de literatuurstudie en horizonscan vrije tijd; de algemene online bevraging; de Futures Literacy Knowledge workshop; de co-creatieve wandelworkshops.

Uit de horizonscan vrije tijd werden de factoren en motoren gedistilleerd die vandaag en in de nabije toekomst een impact kunnen hebben op onze vrije tijd. Concreet lijken deze factoren en motoren te resulteren in een meer ontzuilde samenleving die tegelijk multicultureler en vloeibaarder wordt; een samenleving die gebaseerd is op supersnelle mobiele media en big data; een bereisde samenleving die de positieve en negatieve gevolgen ervaart van low-cost carriers; een samenleving die gekenmerkt wordt door grote migratiestromen; en een samenleving die het belang erkent van een meer duurzame wereld.

Voor een socioculturele vereniging met een sterk historisch verhaal zoals Pasar, speelt de vergrijzing en de bedreiging van een verdere individualisering van de samenleving een heel belangrijke rol. Dat uitten de leden van Pasar ook heel uitdrukkelijk in de gevreesde toekomstbeelden die ze zelf schetsten. De nood aan kwaliteitsvolle 'vrije tijd' (in de meest letterlijke zin van het concept, zie Rademakers, 2003) is een belangrijk issue voor Pasar-leden. Pasar kan via de interpretatie van mogelijke toekomstbeelden, mede gecreëerd door haar leden, acties ontwikkelen om vrije tijd in de toekomst mogelijk te maken op een manier dat haar doelgroep aanbelangt.

Met dit gegeven in het achterhoofd werd op basis van de diverse onderzoeksresultaten een 'word cloud' gemaakt die alle elementen uit de dataverzameling verbindt.

Figuur 9 Woorden die ertoe doen in vrije tijd

Op basis van de verschillende onderzoeksfases worden volgende elementen meegenomen in de hiernavolgende toekomstverhalen: Mobiel en digitaal; keuzevrijheid van iedereen; niets staat vast; harmonie: zoektocht naar (persoonlijke) waarden die er echt toe doen (groen, familie, voor elkaar zorgen); (samen) de wereld verbeteren; en kwaliteitsvol ouder worden.

3.6.1 Leven op het tempo van je hartslag

Karel woont met zijn partner, ongehuwd nieuw samengesteld gezin, in een woon-community in Gent (middelgrote stad in Vlaanderen). In de community leven diverse profielen van 60-plussers samen: mensen die nog deeltijds werken; mensen die zeer actief zijn, maar geen professionele arbeid meer verrichten en mensen die zorg nodig hebben, maar waar het nog kan toch actief te zijn. Het woonef is opgebouwd uit verschillende type woningen, appartementen en studio's waarvan een groot deel rechtstreeks en fysiek verbonden is aan het Health Center. Deze leefomgeving garandeert een win-win voor alle bewoners. Oudere bewoners genieten mee van de vrijetijdsactiviteiten en accommodatie van de jongere bewoners. De jongere bewoners integreren zich geleidelijk in de gemeenschap en nemen ouderen, misschien ook hun eigen ouders, mee op sleptouw als het kan.

Karel verlaat vandaag het satelliet-kantoor om 12u. Gisteren had hij op het hoofdkantoor een vergadering moeten bijwonen en was pas laat met de sneltrein naar huis kunnen terugkeren. Het satelliet-kantoor bevindt zich op amper 10 km van hun wijk en Karel doet de rit bijna dagelijks met zijn elektrische ligfiets. Via de fietssnelweg langs de rand van het

parkbos doet hij er minder dan een half uur over. De weg is rustig en aangenaam en laat hem in een ontspannen modus thuiskomen. Voor Karel op de fiets stapt, schakelt hij zijn smartwatch uit zodat hij niet heel de tijd geconfronteerd wordt met nieuwe berichten. Karels partner Diane werkt deze namiddag thuis en ze besloten om, vooraleer zij begint te werken, eerst samen te lunchen op het terras van de bistro aan het Health Center waar zijn moeder woont. De bistro ligt aan de rand van het park op wandelafstand van hun deur. Het park van de woon-community is openbaar domein. Fietsers en wandelaars gebruiken het park als doorsteek naar de stadskern. Het terras van de bistro is fantastisch mooi gelegen aan de Leie. Vorig jaar nog werd er langs de oever een boomgaard heraangelegd en een 'gemene' stadstuin ingehuldigd waar de bewoners van de wijk, diegenen die zin en tijd hebben, groenten en fruit kweken. Karel deelt er een perceel met Johan die 79 is en wat meer tijd heeft dan Karel. Het spitten laat Johan over aan Karel, terwijl Johan zelf het wieden en andere minder zware taken voor zijn rekening neemt. De opbrengst van de tuin verdelen ze onder elkaar, maar er gaat ook een deel van de groenten naar de keuken van het Health Center, op voorwaarde dat ze zich aan de biologische kweekvoorschriften houden natuurlijk.

Karels moeder (88 jaar) komt samen met het koppel aperitieven. Ze blijft niet voor de lunch omdat ze liever rustig in haar studio eet en ze een speciaal dieet volgt. Haar maaltijd wordt met bijzondere zorg bereid door de diëtiste van het centrum. Vaak valt ze al meteen na haar maal in slaap in de zetel. Karel verwittigt zijn moeder via het mobiele intranet als hij thuis eet en haar er graag bij heeft voor een drankje en een babbel. Zijn bericht verschijnt op het raam van haar studio. Ze hoeft alleen maar op het vakje 'ik kom' of 'ik kom niet' te tikken. Heeft ze het bericht niet gezien, dan checkt de verzorger, die het bericht en het eventuele antwoord ook ontving, of Karels moeder al beslist heeft.

Na het aperitief bespreken Karel en Diane wat ze enkele dagen later op hun vrije dag samen gaan doen. Ze raadplegen het forum van de community om te kijken of er mensen zijn die iets organiseren waar ze kunnen bij aansluiten. Drie mensen namen een initiatief waar alle bewoners worden op uitgenodigd. Het ene is een potluck-picknick in het park, het andere een wandeltocht naar het centrum van de stad via de groene aders (nieuw aangelegde trage wegen), en het derde is een virtual spel in de boomgaard. Voor het spel moet je je vooraf inschrijven, voor al het andere niet, maar je kan de andere bewoners wel tonen dat je gaat. Karel ziet dat hun vrienden Jan en Christel naar de picknick gaan en ze besluiten om hen te contacteren om te zeggen dat ze ook komen en dat ze een fles bubbels van hun zoon meebrengen die een wijngaard heeft in de Vlaamse Ardennen. Vorige week namen ze deel aan het nieuwe virtual reality spel in het park, een spel dat reality en virtual reality combineert. Wie minder mobiel is kan toch deelnemen en het spel beïnvloeden door virtuele elementen in de omgeving te plaatsen en opdrachten te geven aan de live deelnemers.

Karel is fan, maar Diane houdt niet zo van het spelgegeven en wil liever gewoon wat bijpraten met vrienden. Volgende maand wil Diane naar het parkbos wandelen en eventueel ook een bewoner van het Health Center meenemen. Ze plaats haar intenties op het intranet en geeft aan hoe laat ze vertrekt aan het terras van de bistro. Diana gidst af en toe wandelingen waar ook mensen van buiten de woon-community kunnen aan deelnemen. In dit geval plaatst ze de aankondiging gewoon in de leisure-cloud waar ze is op aangesloten.

Karel en Diane besloten enige tijd geleden om te gaan samenwonen en een instapwoning van een woon-community te huren. Hun vrienden hadden dat twee jaar eerder ook gedaan en zij waren laaiend enthousiast. De instapwoningen zijn niet duurder dan een doorsnee appartement of rijwoning in de stad. Wie 60 is en nog werkt, een voltijds is slechts 24 uur per week dan, kan van zo'n woning gebruik maken, mits men inschrijft in de samenlevingsvisie van de woon-community: je woont zelfstandig in een mooi kader, je maakt gebruik van alle accommodatie, maar je engageert je ook om het sociaal contact met de andere bewoners te onderhouden. Het doel van deze samenlevingsvorm is mensen die ouder en minder mobiel zijn toch levenskwaliteit te bieden. Vanaf 60 kan je in de gemeenschap ingroeien en als je later hulpbehoevend wordt, zijn er altijd vrienden in de omgeving om je te helpen. Vaak zie je zoals bij Karel dat hele families inschrijven en zowel kinderen als ouders in de woon-community leven, echter zonder verplichtingen en zonder op elkaars schoot te moeten zitten. Win-win voor iedereen. Niet zelden zie je dat gepensioneerden die actief willen blijven, elkaar vinden en een bedrijfje opstarten. Ze organiseren zich in team en doen wat ze kunnen, soms is dat niet echt veel, maar alle kleine beetjes vormen een geheel. Het gaat nooit om grote bedrijven, maar wel om service-bedrijfjes voor de bewoners die nog werken en soms te weinig tijd hebben om hun klusjes zelf te doen. Hun vriendin Christel bijvoorbeeld stapte in een lokaal kappersproject. Ze volgde een korte kappersopleiding en gaat nu een paar avonden per maand op huisbezoek. Voor bewoners van het Healthcenter biedt ze gratis diensten aan. "Het is niet echt werken", zegt ze, "maar voelt eerder aan als ontspanning." Word je na verloop van tijd slecht te been en echt hulpbehoevend, dan kan je als bewoner van de community makkelijker aanspraak maken op een plekje in het Healthcenter, waar je de medische en andere zorgen krijgt die je nodig hebt. Het gebeurt dat dankzij technische hulpmiddelen de autonomie terugkeert. Vrije tijd vul je net als voordien in, afhankelijk van je eigen wensen en behoeften, al dan niet met de andere bewoners.

Karel en Diane kozen voor een instapwoning op de grens tussen stad en het groene hart van de community. Dingen die ze niet dagelijks nodig hebben, delen ze. Karel maakt af en toe gebruik van een elektrische wagen uit het wagenpark, Diane leent sporadisch een gewone fiets omdat ze ervan houdt af en toe nog eens lekker op de trappers te gaan staan. Samen met een paar andere bewoners kochten ze een energiezuinige mobilhome die nu ook

gedeeld wordt en gestationeerd staat op de gemeenschappelijke parking. Met de opbrengst uit de verhuur, gaan ze samen uit eten. Uitstapideetjes krijgt Karel aangereikt via zijn smartwatch. Soms gaan ze er op in, soms ook niet. Waar Karen en Diane van houden zijn fietsen, wandelen, samen uit eten, dansen en uiteraard met de burens en bewoners gewoon wat kuieren of spelen.

Na de lunch laat Karel zijn partner alleen werken en loopt naar de moestuin waar hij Johan tegen het lijf loopt. Samen wroeten ze wat tussen de aardbeien en de venkel. Johan trakteert Karel op een biertje, ze zitten samen onder de notelaar op een bankje. Johan zegt dat er plaats voor hem is in het Health Center en dat hij toch maar gaat verhuizen. Het zal wat krapper worden, maar hij kan rekenen op goede medische begeleiding en is blij dat hij zijn tuintje kan behouden en dat Karel hem hiermee helpt. Tuurlijk, zegt Karel, "een geluk dat ik jou heb om mij te helpen."

3.6.2 Flex maar wel sociaal

Bo werkt en woont in Brussel. Hij is single, maar heeft wel een soulmate waarmee hij veel momenten deelt. Bo houdt van sociaal contact, van organiseren en mensen bij elkaar brengen. Als Bo bericht krijgt via zijn smartwatch dat de omstandigheden ideaal zijn, werkt hij snel zijn werk af en gaat hij kiten. Hij is met de trein op amper een half uur aan de kust. Zijn kite-materiaal bewaart hij in een locker op het strand.

Bo heeft een lange relatie achter de rug. Kinderen heeft hij niet. Omwille van zijn drukke levensstijl, kiest hij ervoor om minstens nog de komende paar jaar zonder vaste partner door het leven te gaan. Bo heeft een zeer goede vriendin (ex-collega) waarmee hij regelmatig samen dingen doet en organiseert. Inez is gehuwd met William en heeft 2 kinderen. Bo en het gezin van Inez hebben een gemeenschappelijke hobby: vrijetijdsactiviteiten organiseren voor anderen, van kinderactiviteiten tot social talks en zelfs trendy roofparties. Het kader dat de leisure-community biedt om dit mogelijk te maken, is ideaal. Zowel de deelnemers als de vrijwillige organisatoren zijn verzekerd.

Het is na zes en Bo werkt zijn laatste werkzaken af. Het zonovergoten terras van het café in de foyer van het bedrijfsgebouw lonkt en Bo beslist voor hij naar huis gaat nog even iets te gaan drinken, wat ervaringen te delen en feedback te ronselen bij collega-projectmanagers. Bo krijgt een pushbericht. Leden van de kite-community hebben het wilde idee opgevat om, met het mooie weer in het vooruitzicht, een kite-initiatie en wedstrijd te organiseren. Ze zoeken een vrijwilliger die tijd en zin heeft om dit te doen. Bo is getriggerd. Hij legt meteen een link met de vraag van Inez. Zij vroeg hem om mee na te denken over een leuke recreatie-activiteit voor de klasgenoten van haar 15-jarige zoon. $1 + 1 = 2$. In een mum van tijd wordt het terrastafeltje een "mobile office". Bo checkt meteen wat dingen, bekijkt

de mogelijkheden en de teaching abilities van collega-kiters, stuurt een bericht naar Inez, die het idee van de kite-initiatie voor tieners wel genegen is. Zij polst op haar beurt bij haar zoon en diens verantwoordelijke leerkracht en kan met een 'yes' terug naar Bo. De dag nadien stelt Inez een kant-en-klaar programma voor aan de school. Het transport is geen probleem, de leerlingen sporen gratis naar de Kust. Surplus is dat Bo de activiteit ook openstelt voor andere groepen tieners en dat ze in een mum van tijd een heuse competitie hebben opgezet. Zo ziet Bo zijn leven eruit: workaholic en daarnaast ook actief in het community-leven. Dankzij de technologische snuffjes die Bo handig weet te gebruiken, combineert en linkt hij mensen en dingen. Voor de uitwerking van zijn ideeën kan hij vaak een beroep doen op Inez en andere vrienden van hun leisure-community. Ook Inez' kinderen houden ervan om af en toe mee te werken en zich in te zetten voor een leuk project. Onlangs waren Bo en Inez ingegaan op de vraag van de 70-jarige Ibrahim die graag eens naar Rotterdam wou, maar angst had om er zelf aan te beginnen. Inez postte de oproep via hun kanalen en op een paar uur tijd schreven meer dan twintig mensen in om mee te gaan. Bo slaagde erin om een last-minute groepstarief te bekomen en de jongeren boden aan om een originele zoektocht uit te werken en er een gepersonaliseerde mobile game van te maken de kinderen die mee gaan. Dankzij de nieuwste hands-on mogelijkheden kan iedereen in no time zijn eigen spel creëren. Ter plekke aangekomen contacteerde Inez een local die een uurtje vrij had voor een verrassingsrondleiding. Elkeen ging zijn weg om te lunchen en ze spraken later terug af om samen naar Brussel terug te keren. Bo bekommerde zich om Ibrahim en nam hem mee naar de plek waar Ibrahim's grootouders hadden gewoond. Oude internetfilmpjes werd opgehaald en zijn levensverhaal én dat van zijn ouders werd gereconstrueerd. De dag verliep niet helemaal zoals gepland, maar dat is net de charme van dit soort concepten, perfect hoeft niet altijd.

Bo aanvaarde een flexcontract voor drie jaar bij een werkbemiddelaar. Dat contract garandeert hem 1700 betaalde werkuren per jaar voor een job als projectmanager. De werkbemiddelaar stelt hem een aantal projecten voor waaruit hij kan kiezen. Het kantoor met vaste stek in Brussel biedt vergaderaccommodatie, een inspirerende plek om te brainstormen met andere collega's en allerhande service ondersteuning. Omdat Bo voor zijn favoriete sport afhankelijk is van specifieke weersomstandigheden, koos hij voor projecten waar hij autonoom kan aan werken. Zijn smartwatch signaleert wanneer het tijdstip om te kiten ideaal is. Hiervoor geeft hij vooraf enkele parameters in die bepalen wat 'het moment' is: een hoog stressniveau, de juiste wind en zijn beschikbare vrije tijd voor een nakende deadline. Het kiten gaat boven alles, dat is zijn leven ... tenzij er mensen met een tof idee komen natuurlijk. Als Inez enthousiast is over een uitstap en graag iets wil organiseren, dan laat hij zijn kite-kick voor wat het is. Het is super inspirerend en het geeft hem pakken energie als hij mensen blij kan maken en iedereen tevreden is over de activiteit die hij samen met vrienden uit de community heeft opgezet. Bo neemt af en toe ook deel aan

activiteiten die anderen organiseren, vorige week nog ging hij mee wandelen met een groepje singles van alle leeftijden. Enorm van genoten. De meest trendy activiteiten van het moment zijn de roofparties waar samen gekookt wordt en muziek gespeeld wordt. Lukt het voor Bo niet om te gaan kiten als hij er behoefte aan heeft, dan zoekt hij contact met kitters op het water zodat hij even mee kan genieten van het moment. Duurt het echt té lang voor hij de lucht in kan, dan speelt hij tussendoor het realtime virtual kite-game om zijn spieren te trainen. Alsof hij op dat moment op het water staat! Er gaat niets boven de echte beleving natuurlijk, maar het spel komt toch wel aardig in de buurt.

Inez neemt contact. Ze wil er graag even tussenuit om meer tijd vrij te maken voor haar gezin en dus zal Bo haar een paar weken of misschien zelfs enkele maanden niet kunnen inschakelen om hem te helpen. No worries, in de leisure-community zitten mensen te popelen om eens met Bo te kunnen werken. Hij scoort hoog op de beoordelingen en staat bekend als een pro die mensen ruimte geeft om met eigen ideeën te komen.

Inez nodigt Bo die avond uit voor een gezellig diner met haar gezin. De kinderen kijken ernaar uit om Bo's laatste snufjes te zien en uit te proberen. Het gezin woont in een wijk aan de andere kant van de stad, toch wel een heel eindje stappen, daarom neemt hij zijn elektrische scooter skate. Via de groene slow-tracks beweegt men zich veilig van de ene naar de andere uithoek. Het is aangenaam weer, heel de stad lijkt op de been, elk gezellig hoekje is ingenomen en geuren van bomen en lekkere maaltijden mengen zich. Heerlijk.

3.6.3 Disconnected from daily life

Yasmine studeert community building aan de University College BAG (Brussel-Amsterdam-Gent). Ze woont langs de as Brussel/Amsterdam aan de sneltramlijn 4. Ver reizen zit er na de aanhoudende aanslagen sinds de jaren 20 niet meer in, tenzij na ingewikkelde en tijdrovende procedures. Het buitengebied rondom de steden biedt echter alles wat Yasmine zoekt in haar vrije tijd: rust, natuur, openheid en vooral 'disconnection'.

Yasmine heeft een module afgewerkt en examens afgelegd via het digitaal platform van de University College. Ze kan meteen naar een volgend niveau als ze dat wil, maar ze besluit eerst even te bekomen en te deconnecteren. Ze geeft in dat ze drie weken offline gaat en zich terug zal aanmelden op 1 juli 2036. Het is tijd om volledig te ontspannen, alle prikkels uit te schakelen en de natuur op te zoeken. Ze verwittigt ook haar vrienden op school. Daarna gaat ze via het Pasar-netwerk op zoek naar een plek om te deconnecteren. De vaste campings zijn enkele jaren geleden afgeschaft wegens niet meer populair, maar ook wegens het onveiligheidsgevoel. Minderheidsgroepen hebben het de laatste tijd gemunt op gemeenschappen waar in vrijheid en gelijkheid kan geleefd worden. Campings voor kosmopolitische en pluralistische jongeren zijn doelwitten voor vandalisme en geweld.

Yasmine werd lid van het Pasar-netwerk dankzij vrienden. Pasar organiseert back-to-nature trektochten in het buitengebied. Wie deelneemt stelt vertrouwen in de knowhow van de gids. Je laat alle devices thuis en leeft op het ritme van de natuur, dat is de enige voorwaarde. Yasmine heeft een tocht gevonden die haar vermoedelijk zal bevallen. Ze kent de gids Yousef en weet dat de tochten die hij begeleidt beantwoorden aan haar ideaalbeeld van reizen. Je geeft bij Pasar je behoeften in en je krijgt op basis hiervan een aanbod dat vermoedelijk aansluit bij je wensen. Je weet niet waar je naartoe gaat of hoe de tocht gaat verlopen, maar je krijgt wel alle informatie over de gids. Als je wilt kan je contact met hem of haar opnemen om zeker te zijn dat de voorgestelde tocht beantwoordt aan wat jij op dat moment nodig hebt. Het principe is eenvoudig, je neemt alleen kleding en eventuele medicatie mee die je zelf kunt dragen. Al de rest is overbodig of wordt aangeboden door de organisatie. Je kan vooraf raadplegen wie deelneemt en eventueel kan je ook in groep inschrijven. De tochten krijgen labels en sommige zijn op maat van gezinnen of mensen met een beperking. De gids organiseert de tocht vooraf en gaat op zoek naar plekken waar veilig kan gekampeerd worden. Noem het een pop-up camping met basiscomfort om te eten, te slapen en zich te wassen. Wat Yasmin aangereikt krijgt is het tijdstip en de plaats van vertrek. Dat is altijd aan een sneltramstation zodat iedereen makkelijk ter plekke kan geraken.

Yasmine heeft zich afgemeld en de deur van haar appartement achter zich dichtgetrokken. Haar lichtgewicht rugzak bevat wat reservekledij en -schoenen. Handdoeken zijn niet nodig, evenmin zeep of eten, daarvoor wordt gezorgd. Yasmine stapt af aan station 35 en gaat op zoek naar het Pasar-logo. Ze ziet Yousef in de verte staan. Ook Illias en Greet zijn van de partij, dit keer zonder de kinderen. Het is een blij weerzien. Yasmine leerde Illias en Greet kennen bij een van haar vorige tochten. De groep bestaat nu uit 17 deelnemers. Iedereen heeft stevige wandelschoenen aan. Niet verwonderlijk, want Yasmine koos voor een trekking van 210 km in vijftien dagen met minimum vijf aaneengesloten rustdagen onderweg. Yousef stelt zichzelf voor, vraagt of alle portables zeker zijn achtergelaten en zegt meteen te willen vertrekken voor een eerste korte tocht van ongeveer 14 km. Nadien lunchen ze en nemen ze tijd om elkaar beter te leren kennen en alle informatie op elkaar af te stemmen. Mochten er op dat moment problemen aan de oppervlakte komen, dan kan de organisatie nog ingrijpen.

Yousef kent haast alle trage wegen en neemt aan het station dan ook een pad dat direct het veld in duikt. Ze gaan steeds verder weg van de woonkern en komen in een natuurgebied dat beheerd wordt door de bewoners van het nabijgelegen dorp. Yousef houdt halt aan een open grasveld en zegt dat ze zich een plekje kunnen uitkiezen onder de drie linden. Enkele minuten later arriveren twee mannen met de lunch die bereid werd in het dorp. De disconnectie kan nu echt beginnen. Iedereen neemt waar hij of zij zin in heeft, het is een

combinatie van noten, fruit, koude salades, brood en water of fruitsap. Eindelijk eens geen voorverpakte voeding, maar gerechten met vers geoogste ingrediënten uit de streek. Na de lunch organiseert Yousef een kennismakingsgesprek zodat iedereen elkaar bij naam leert kennen. Nadien legt hij in detail de doelstellingen, verwachtingen en afspraken uit: niemand connecteert, iedereen kan ongestoord zichzelf zijn, niets blijft achter in de natuur, iedereen biedt hulp of ondersteuning aan anderen als het nodig is en specifieke behoeften worden waar mogelijk ingewilligd als de hele groep akkoord gaat. Yousef geeft de groep nadien wat ruimte om ervaringen uit te wisselen. Meteen worden verhalen van vorige kampeertochten opgehaald. De meesten bevestigen dat ze blij zijn enkele dagen in de open ruimte te kunnen leven en kijken uit naar de rust en het sociaal contact onder gelijkgestemden. Ze zijn allen benieuwd naar de plek waar ze enkele dagen zullen blijven en waarvan ze weten dat er gezwommen en in de natuur gespeeld kan worden. Er wordt een tijdelijk dorp opgezet en iedereen kan zijn intrek nemen in het type verblijf dat vooraf werd opgegeven. Yasmine koos voor een sobere houten constructie die deels gesloten en deels open is. Illias en Greet verblijven altijd in een hoge tent waarvan ze bij mooi weer het topzeil openzetten. Anderen kiezen voor een gezamenlijk verblijf met grote slaapruides. Iedereen betaalt een prijs die afhankelijk is van de gekozen mobiele verblijfsunit. Onderweg naar en van de pop-up camping slaapt iedereen in een kleine gebruiksvriendelijke een- of tweepersoonstent die zelf opgezet moet worden. De groep zorgt er altijd voor dat de plek waar gekampeerd wordt zonder sporen wordt achtergelaten. Medewerkers van Pasar halen het materiaal op en voeren het met de elektrische vrachtscooter naar de volgende halte. Als ze in de pop-up camping verblijven voor enkele dagen, wordt een meer gestructureerde doch sobere infrastructuur aangelegd, inclusief sanitair en kookfaciliteiten. Er wordt dan in beurtrol en groepjes van twee à drie mensen gekookt voor iedereen, rekening houdend met de specifieke eetbehoeften van de anderen. Yousef staat elke groep bij en waakt over de diversiteit van het aanbod. Iedereen doet wat hij kan en kent. De extra energie die nodig is en niet ter plaatse kan opgewekt worden, wordt meegevoerd in kleine milieuvriendelijke energiebolletjes die pas omgezet worden als de vraag er is. Geen stress, geen haast, geen overconsumptie, geen lawaai of groepsdruk. Dit is de hemel voor Yasmine. Pasar biedt sinds kort ook hetzelfde type korte trips aan van 1 tot 4 dagen: Connected with life. Yasmine heeft er vertrouwen in dat ze in haar vrije tijd de dingen kan doen die ze nodig heeft.

Na drie weken verblijf in het buitengebied, keren Yasmine en de anderen terug naar huis. De vakantie zit erop. Het is moeilijk om terug in het leven van elke dag te stappen. Yasmine wil dat gevoel van vrijheid nog even bewaren en besluit om niet meteen te connecteren als ze thuiskomt. Ze heeft tijd nodig om te acclimatiseren en gewoon te worden aan de pushberichten: "U heeft honger en een tekort aan Vitamine D. In de ijskast ligt een zalm die u kunt grillen". Domotica gunt haar 24uur uitstel. Daarna is ze onverbiddeijk en klinkt het door het huis: "Welkom thuis Yasmine. U bent vanaf nu terug geconnecteerd. Binnen twee

dagen start uw BAG-module 'communiceren met doelgroepen'. U bent ingeschreven, alle formaliteiten zijn vervuld".

3.7 Verwerking feedback

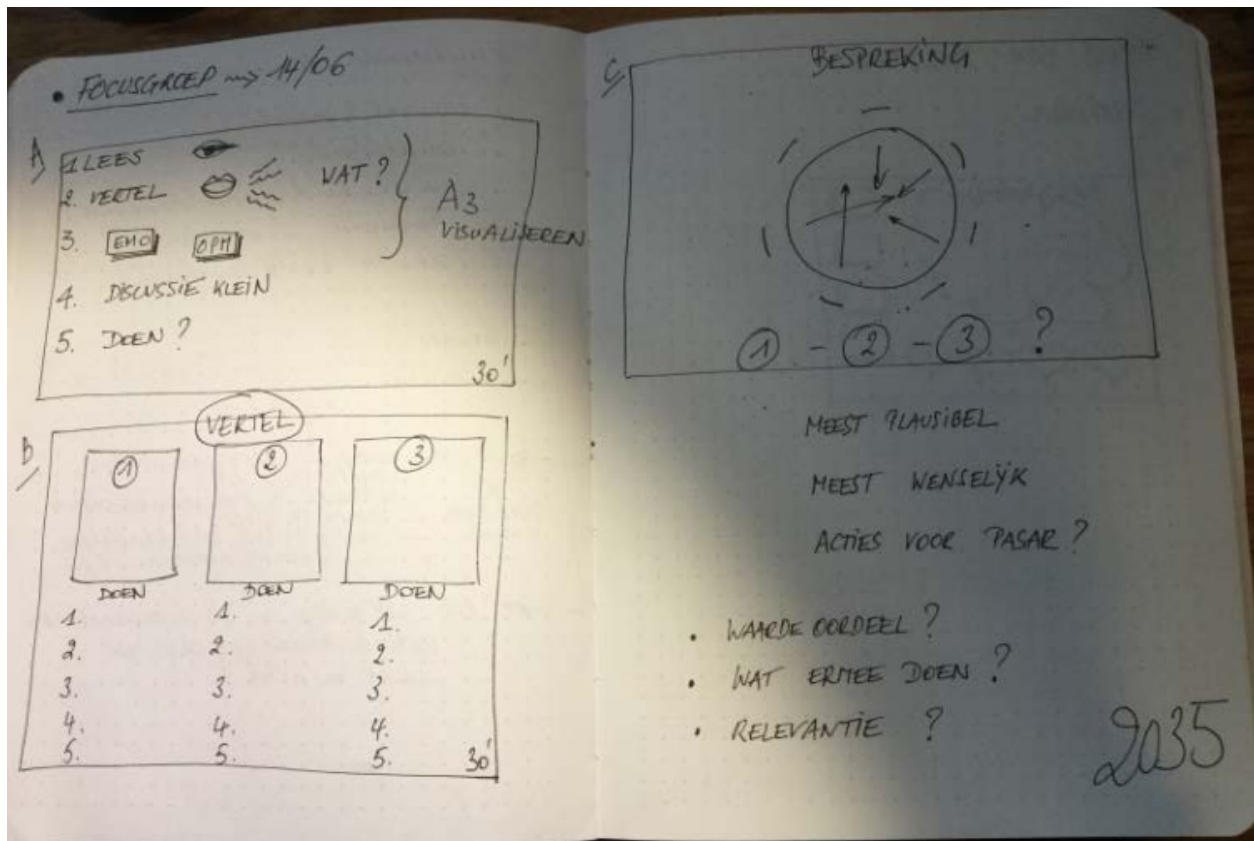
De 3 toekomstverhalen werden voorgelegd aan 2 focusgroepen waarbij gevraagd werd om naar de verhalen te luisteren, ze te interpreteren en ze te gebruiken om te reflecteren over de huidige en de toekomstige werking van Pasar als organisatie.

3.7.1 Medewerkersgroep

De eerste focusgroep vond plaats op 14 juni 2016. De genodigden voor deze sessie waren de (betaalde) medewerkers van Pasar. Doelstelling van deze als workshop opgebouwde focusgroep was het interpreteren van de narratieven.

Er namen in totaal 12 medewerkers deel aan deze sessie. In een *eerste deel* werd de groep opgedeeld in 3 groepen waarbij telkens een verhaal werd voorgelezen door een medewerker. De opdracht was om het verhaal samen te vatten en zowel emotionele als rationale reacties te verzamelen. De reacties werden in de kleine groep besproken.

In een *tweede deel* werden de samengevatte verhalen doorverteld aan de andere twee groepen en werden de verzamelde reacties voorgesteld. Hierop volgde een gezamenlijke discussie en bespreking, aangevuld door een reactie van de onderzoeker. Er werd gepolst naar plausibele en wenselijke eindbeelden, met inbegrip van potentiële concrete acties om het wenselijke eindbeeld te realiseren (zie ook bijlage 7.3).

Figuur 10 Visualisering van de focusgroep methodiek

Hieronder worden de resultaten van dit eerste focusgroepinterview besproken per toekomstverhaal, volgens de chronologie zoals deze in het gesprek naar voren kwamen. De volgorde van de bespreking van de verhalen verliep willekeurig. Om de context van de interpretaties en opmerkingen niet te beïnvloeden, bespreken we de resultaten in de volgorde zoals ze in de sessie aan bod zijn gekomen.

Verhaal: Disconnected from daily life

De groep vat de kern van het verhaal samen als het willen 'deconnecteren' van het drukke, stressvolle leven. Ook het principe van de tocht en de pop-upcampings werd opgepikt en in detail gereconstrueerd. Volgende thema's zijn duidelijk blijven hangen bij de Pasar medewerkers:

- De behoefte om te deconnecteren en back-to-basics te gaan;
- De onveilige omgeving, met campings die verdwenen zijn wegens veiligheidsproblemen;
- Alles was begeleid in groep.

In de discussie formuleert de groep een aantal interessante bemerkingen bij het verhaal, waarvan de meest opvallende zijn:

- Functioneren in groep zorgt altijd voor groepsdruk, je kan groepsdruk niet uitschakelen. Dit wordt echter tegengesproken, vooral als het profiel van de deelnemers op elkaar is afgestemd.
- Het hoofdpersonage stapt van het ene voorgeprogrammeerd verhaal in het andere. Ze deconnecteert alleen van media, maar ze connecteert opnieuw met de gids in de structuur, waardoor er evenveel sturing is.
- Er is geen fundamentele oplossing, maar eerder een tijdelijke artificiële vlucht. Een maand later voelt het hoofdpersonage zich misschien weer slecht en wil ze weer deconnecteren.

Over het algemeen wordt het verhaal niet als positief ervaren en geeft men eerder een negatieve connotatie aan het kamperen in groep (zoals voorgesteld in het verhaal). Het gaat volgens de focusgroep nog steeds om een gecontroleerde actie, waardoor men dus niet volledig 'vrij' kan zijn. Het verhaal ontketent tevens een discussie over de connectie met internet en sociale media. De geschetste situatie wordt niet aanzien als een gewenst toekomstbeeld, maar er zijn volgens de groep wel bruikbare elementen.

Verhaal: Flex maar wel sociaal

De medewerker die het verhaal navertelt, ervaart het leven van het hoofdpersonage als 'chaotisch'. De flexibiliteit die beschreven wordt, is nodig om hobby's te kunnen uitoefenen tijdens het drukke leven. De technologie die aan bod komt, wordt ervaren als een hulpmiddel voor de levensstijl. De aanwezige technologie is essentieel in het verhaal. In de discussie komen een aantal negatieve en positieve reflecties over het verhaal naar boven. De negatieve reflecties hebben voornamelijk betrekking op een 'teveel van alles' gevoel: alles is te groot, teveel, te snel, terwijl het gerust ook eens wat minder mag zijn. De positieve reflecties die het verhaal bij de focusgroep oproepen hebben te maken met de volgende aspecten:

- Het bewust single zijn, waarbij andere samenlevingsvormen mogelijk zijn en belang wordt gehecht aan het sociaal netwerk wordt erkend;
- Het graag vrijwillig organiseren voor anderen wordt als positief ervaren;
- Een flexibel vrijwilligersengagement valt aan te moedigen;
- Men houdt van het idee van Pasar als leisure community.

Verhaal: Leven op het tempo van je hartslag

Het idee van werkenden die samenwonen met gepensioneerden om elkaar wederzijds te ondersteunen, ten voordele van beide, is niet uit het navertellen gekomen zoals het was

bedoeld door de auteur en zoals het werd gesuggereerd door een deelnemer van de co-creatieve wandelworkshops. Het verhaal wordt daarentegen door de groep geïnterpreteerd als een vorm van 'sharing community'.

De groep stelt zich enerzijds vragen bij de leeftijdsgrens die wordt opgelegd om toe te treden tot de community. Hoewel ze het als een goed idee evalueren om de werkende en niet-werkende gemeenschap te mengen, vinden ze de leeftijdsgrens vanaf 60 onnatuurlijk. De groep pleit dan ook voor meer verscheidenheid in leeftijd binnen de community. Anderzijds vraagt men zich af wat de kost is van een dergelijke community en of het als iets elitairs moet beschouwd worden, of dat het net voor iedereen betaalbaar is.

Volgens de groep Pasar medewerkers is het essentieel dat wanneer nagedacht wordt over scenario's voor 2035, aandacht besteed wordt aan de trend waarbij de middenklasse verdwijnt. Ze stellen vast dat veel oudere mensen uit de boot vallen op vlak van vrijetijdsbesteding omdat ze te weinig geld hebben. Het is opmerkelijk dat deze socio-economische ontwikkeling de eerste is die de groep medewerkers automatisch doortrekt naar de toekomst. Het toont hun bekommernis aan. Dit thema kwam ook meermaals spontaan aan bod in de co-creatieve wandelworkshops. De ontwikkeling van een vrijetijdsaanbod voor ouderen is een terugkerende problematiek, maar er wordt tijdens de focusgroep niet gediscussieerd over mogelijk acties.

Vanuit een toekomstdenken, was de groep in ieder geval te vinden voor de flexibele afwisseling werk-vrijwilligerswerk. Het *vrijwilligers-rankingssysteem* is een 'actie' waar Pasar als organisatie iets mee kan. Er moet volgens de Pasar medewerkers een mentaliteitsverandering komen: in plaats van te vertrekken vanuit de activiteiten en daar vrijwilligers voor te zoeken, moet men vertrekken vanuit de zin en de talenten van de vrijwilligers, die zo gemotiveerd hun diensten kunnen aanbieden. Ook het idee van een *sharing economy* wordt als interessant ervaren. Er wordt gesteld dat dergelijke communities een oplossing kunnen bieden voor de woonzorgen van ouderen en dat dergelijke samenlevingsvormen al beginnen te ontstaan.

In het *derde deel* van het focusgroepinterview werd een algemene groepsdiscussie gestimuleerd. Er zijn een negental elementen die door de medewerkers worden opgepikt uit de drie verhalen:

- **Connecteren én disconnecteren.** Escapisme (disconnecteren en de natuur in trekken als vlucht) is niet waar Pasar vandaag voor staat. Het idee om je te kunnen loskoppelen van het dagelijks leven, moet volgens de groep medewerkers wel kunnen. Men moet immers niet 24/24 beschikbaar zijn voor de werkgever of de maatschappij. Je beslist zelf in welke mate je meegaat in het 'connected' zijn. Het kort ontsnappen eraan is echter geen structurele oplossing. Verder vinden ze het

idee van pop-up campings wel interessant, alleen laat de wetgeving dat momenteel niet toe. Regelgeving werkt vaak als rem op vrijetijdsactiviteiten.

- Men vindt het idee om **activiteiten te koppelen aan profielen** van mensen interessant omdat het mogelijkheden biedt om op een andere manier vrijetijdsactiviteiten te selecteren.
- **Niet het volledige aanbod moet iets digitaal hebben.** Persoonlijk contact moet zeker blijven omdat het door de Pasar medewerkers ook aangegeven wordt als iets essentieel dat in het DNA van de organisatie zit.
- **Keuzevrijheid** (of keuzeplicht) wordt ervaren als iets essentieel in toekomstige vrijetijdsbesteding.
- Medewerkers van Pasar zien potentie in de **flex-sociale aanpak**, wat neerkomt op het flexibel inzetten van vrijwilligers op basis van hun vaardigheden en beschikbaarheid. Men kan een vrijwilligersdatabank aanleggen waarbij de sterkte of de niche van de vrijwilliger worden beschreven en waarbij vrijwilligers hun diensten aanbieden op basis van variabelen. Men denkt al na over welke stappen de organisatie hiervoor moet ondernemen. Pasar hoeft de 'afdelingen' niet in leven te houden. Men kan ook werken met '*ambassadeurs*' onder vrijwilligers. Het connected zijn, kan helpen in het meer flexibel invullen van vrijwilligerswerk. Het idee van flexibele vrijwilligers zou disruptief kunnen zijn voor de organisatie, maar het biedt ook kansen om grondig na te denken over een andere invulling en nieuwe meerwaarde voor Pasar.
- Men wil nadenken over **nieuwe vormen van beleving**, zowel virtueel als reëel.
- Het idee van de **woon-community** waarin vrije tijd wordt gedeeld, wordt als waardevol ervaren. Men mag echter de fout niet maken om dit te willen structureren.
- Niet bang zijn van de doelgroep **senioren**, zij zijn volgens de groep medewerkers belangrijk om rekening mee te houden.
- **Het belang van sociaal contact** wordt door de medewerkers ervaren als de rode draad doorheen de drie verhalen. Echter, de manier waarop het sociaal contact verloopt verandert. Er wordt door de medewerkers contradictorisch genoeg ook gewezen op het gevaar van het verliezen van het individuele doordat alles te veel kan draaien rond de community. De mate van structuur die men wenst is voor ieder verschillend, het is volgens de Pasar medewerkers belangrijk dat verschillende samenlevingsvormen naast elkaar kunnen bestaan. Een manier om het 'individueel-collectivistisch' idee te overstijgen is 'passend geven, passend nemen'. Men moet zelf vrij zijn te beslissen in welke mate men geconnecteerd is met de community en mensen moeten volgens de groep ook kunnen kiezen in welke mate ze kunnen

gebruikmaken van de voordelen, zonder het evenwicht collectief-individueel te verliezen.

3.7.2 Bestuurdersgroep

De **tweede focusgroep**, de sessie met bestuurders van Pasar, vond plaats op 21 juni 2016. De groep bestond uit 7 bestuurders die zowel vrijwilligers als experts zijn in het vakgebied vrije tijd en sociaal toerisme. Opnieuw werd de sessie opgevat als een focusgesprek waarbij alle deelnemers de narratieven beluisterden, interpreterden en feedback gaven. Echter, in functie van de doelstelling werd de methodiek bijgesteld ten opzichte van de focusgroep met de medewerkers: de verhalen werden voor de hele groep voorgelezen waarna zowel rationele opmerkingen als emotionele reacties genoteerd en besproken werden (zie bijlage 7.4). Er werd ook meegegeven dat op basis daarvan de narratieve toekomstbeelden eventueel konden worden bijgesteld.

Verhaal: Leven op het tempo van je hartslag

Het verhaal wordt door de Pasar bestuurders geïnterpreteerd als een leven waar er meer vrije tijd is en waar alles digitaal verloopt. Ook het aspect 'delen' en in community leven werd begrepen zoals het is aangereikt door de wandelaars tijdens de co-creatieve workshops. Er wordt echter geopperd dat het gaat om een wijk in een stad, zoals dit vandaag al bestaat. Er wordt aangegeven dat de aanwezigheid van 'gewone' dingen zoals het wandelen en fietsen als iets aangenaam en geruststellend wordt ervaren. Toch is er ook vrees om het té complex te willen maken. Op het feit dat een werkweek maar zou bestaan uit 24 uur, wordt gemengd gereageerd. Dit werkt volgens de bestuurders de vloeibaarheid van werken en vrije tijd in de hand en men is er nog niet uit of dit als iets positief of negatief moet beoordeeld worden. De oorzaak zoekt men bij de terugtrekkende overheid, wat in de literatuur ook bevestigd wordt.

Een bestuurder geeft aan dat het actief blijven na 65 een realiteit is, en niet alleen met betrekking tot fietsen en wandelen. Ook in deze groep komt het aspect van dosering naar voor: mensen moeten zelf kunnen beslissen hoe hij of zij zijn tijd invult. Men merkt op dat er veel zelforganisatie aanwezig is in het verhaal, dat er geen beroep wordt gedaan op een organisatie. Men spreekt zich niet uit over het al dan niet positief vinden van deze evolutie, men gaf wel enkele kritische bemerkingen hieromtrent. Wel ervaren de bestuurders sociaal contact als essentieel voor de deelnemers aan Pasar activiteiten. Men refereerde naar de psychologische behoefte om ergens bij te horen en zich 'samen' goed te voelen. Eén van de

bestuurders maakte hier volgende sprekende kanttekening bij: "merk op dat in ontmoeten ook 'niet moeten' zit, hetgeen een fundamenteel verschil is met verenigen".

Een bestuurder gaf mee dat de interpretaties op de verhalen heel sterk vanuit het nu worden geïnterpreteerd omdat we vanuit een bril van vandaag (en vanuit het Westen) kijken. De aspecten 'delen' en de 'Leisure cloud' vielen op en werden als aandachtspunt weerhouden.

Op de vraag welke elementen uit het verhaal bij het DNA van Pasar horen, selecteerden de bestuurders volgende aspecten:

- delen
- elektrisch fietsen
- belang van duurzaamheid
- vragen omtrent vliegwezen
- sociaal contact
- technologische hulpmiddelen

Op de vraag welke elementen de bestuurders meenemen na het lezen van dit verhaal, noemen ze volgende elementen:

- ontmoeten versus verenigen
- digitale ontwikkeling als ondersteuning van delen en community
- beslissen op het moment zelf
- het individuele

Verhaal: Disconnected from daily life

De groep merkt in het verhaal de context van onveiligheid op en ervaart dit ook als een aandachtspunt. Sommige onderdelen van het reisconcept (trektocht onder begeleiding) worden vandaag al uitgevoerd, maar niet in die mate. Ook de multiculturele omgeving wordt opgemerkt. Het deconnecteren wordt als een herwonnen vrijheid gezien, maar bij deze groep komt de trektocht over als een 'vlucht', wat niet echt strookt met de doelen van Pasar. Het deconnecteren wordt opgepikt als een daad die het gevolg kan zijn van een bewuste keuze of van zelfdiscipline. Echter, technologie hoeft in de ogen van de bestuurders geen terreur te zijn, maar kan ook een gemak zijn.

Een bestuurder ziet de kracht en de meerwaarde van de gestructureerde organisatie zoals die in het verhaal naar voor komt (Pasar): de organisatie geeft vertrouwen en laat ruimte voor het menselijke (via de gids, samen eten en gelijkgestemde omgeving). De interne

democratie wordt aangehaald als een sterk punt, evenals de uitstraling van een "quality label". Al bij al klinkt het verhaal de bestuurders niet vreemd in de oren.

De bestuurders vinden volgende elementen uit het verhaal passen bij het DNA van Pasar:

- het menselijke
- vertrouwen, kwaliteit
- sociaal contact

Wanneer hen gevraagd werd welke elementen ze meenemen uit dit verhaal, komt er één aspect naar voren: de vrije keuze.

Verhaal: Flex maar wel sociaal

In dit verhaal merkt de groep vooral het 'samen' organiseren op, met een vaste kern die zich omringt door mensen die willen meewerken. Het aspect 'single zijn' wordt opgepikt, waar een flexibel lidmaatschap aan wordt gekoppeld. Mensen zijn immers los lid van verschillende communities, ze kiezen situationeel. Ook deze groep geeft een zekere 'gehaastheid' aan wat vergelijkbaar is met de 'té' interpretatie van de medewerkers. Men spreekt van "vrije tijd op speed" en "impulsief plannen", hoewel dit tegelijkertijd ook kansen creëert om gebruik te maken van of in te spelen op het moment. Ondanks het ontbreken van een engagement op langere termijn, merkt een bestuurder toch ook een vast patroon op. De verplaatsing met duurzaam openbaar vervoer wordt aanzien als iets positief, evenals de blik naar het lokale, eerder dan naar grote internationale evenementen.

Dit verhaal liet een bestuurder ook begrijpen hoe klassiek naar de vereniging gekeken wordt vandaag: het hebben van een afdeling is bijna een doel op zich, maar het genereren van activiteiten is eigenlijk belangrijker. Het gaat in dit verhaal om een waardengedreven leisure community, wat een andere kijk op de zaak toelaat. Het beeld van de vrijwilliger is in de huidige situatie heel sterk functiegericht, maar in het verhaal gaat het over meer over taken. Eén van de bestuurders verwoordt het als volgt: "Die Pasar community, die wil ik wel consulteren".

Over het algemeen vinden de bestuurders volgende zaken passen bij het DNA van Pasar:

- creëren van producten
- netwerk
- duurzaam openbaar vervoer

Volgende elementen nemen de bestuurders graag mee:

- uit het vast stramien, meer flexibel
- weg van het kwantitatieve (dat kan met de decreetontwikkeling)
- meer focussen op mensen die een aanbod realiseren dan op afdelingen
- losse engagements
- inzetten van technologie bij vrijwilligerswerking en concrete vragen, bv.: "Ik zoek een 'remorque' om rolstoelen te vervoeren..."
- activiteiten op vraag en op maat, bv.: vraag van woonzorgcentrum om wandelingen te begeleiden
- netwerk van vrijwilligers versterken, zij zijn de spil om meer mensen te bereiken

In de daaropvolgende groepsdiscussie, sluiten de bestuurders het focusgesprek af met enkele overkoepelende vaststellingen en bedenkingen:

- "**Perfect hoeft niet altijd...**" en dit vanuit een bevrijdende connotatie, eerder dan vanuit een negatieve. Net zoals bij de medewerkers halen de bestuurders ook aan dat het doel niet het aantal mag zijn, maar wel de tevredenheid over de kwaliteit van de activiteiten.
- Uit de drie verhalen begrijpt men dat er toch ook een **service naar het individu** nodig is, zonder het sociale gebeuren uit het oog te verliezen.
- "**De constante is dat IT mensen samenbrengt**". De bestuurders maken de bedenking dat de investering in technologie als middel om mensen bij elkaar te brengen vragen kan oproepen over het in stand houden van het Pasar magazine, dat als doel heeft om te informeren.
- De bestuurders denken dat het ook goed is om te werken aan 'vertrouwen', om een referentie te zijn eerder dan een doorgeefluik van informatie. Iemand ziet Pasar als een '**leidraad**', een betrouwbare begeleider in de mastodont van data.
- **De rol van de Pasar vrijwilliger** wordt scherper gesteld door het los te koppelen van een functie- en afdelingsgerichte invulling.

3.8 Onderzoeksbesluiten

In onze zoektocht naar mogelijke toekomstbeelden van vrije tijd in 2035 werd vertrokken van een aantal uitgangspunten. Een eerste heeft betrekking op de doorsijpelende impact van de grote maatschappelijke evoluties op onze Westerse vrijetijdsbesteding. Een tweede uitgangspunt van dit onderzoek waren de resultaten van het onderzoek dat is uitgevoerd naar aanleiding van het opmaken van het Pasar Beleidsplan 2016-2020, waarin ook het begrip vrije tijd werd gedefinieerd. Het begrip vrije tijd zorgt immers voor misverstanden als

het niet strikt wordt afgebakend. In dit onderzoek wordt vooral gewerkt met de subjectieve benadering van vrije tijd waarin aandacht wordt geschonken aan kwalitatieve aspecten (beleving).

De drijfveren en motoren die ons vrijetijdsgedrag bepalen, werden verzameld via een literatuurstudie en horizonscan. Twee basiswerken hebben in dit kader een belangrijke bijdrage geleverd: *Filosofie van de vrije tijd* (Rademakers, 2003) en *Leisure! Inleiding in de vrije tijd* (Mulder, 2014). Uit deze werken blijkt dat de beleving van vrije tijd door de verdere realisatie van de postindustriële maatschappij evolueert naar een tijd die vrij kan ingevuld worden en betrekking heeft op onze levenswijze, ontspanning is daar een onderdeel van. Vrije tijd is niet langer 'resttijd'. Voorwaarde is echter wel dat de betrokkene over voldoende kapitaal (economisch, cultureel, sociaal en fysiek) beschikt om die tijd vrij in te vullen.

Technologie en digitalisering, multiculturaliteit en globalisering, verduurzaming en de postindustrialisering vinden op diverse manieren hun doorslag in onze vrije tijd. Dat deze elementen opduiken in de toekomstbeelden die aangereikt of mede-gecreëerd werden door studenten Toerisme- en Recreatiemanagement van de Erasmushogeschool Brussel of recreanten die deelnamen aan activiteiten van Pasar, is niet verwonderlijk. De onbeperkte mogelijkheden van de digitale technologie als hulpmiddel en toepassing in alle mogelijke vormen van vrije tijd spreekt tot de verbeelding van iedereen. Ook de nood aan een gezonde en groene vrijetijdsumgeving is een constante in de verhalen. Minder uitgesproken is de vertaling naar een geglobaliseerde multiculturele leefwereld. Men mag hier echter niet uit concluderen dat een multiculturele samenleving niet bij het toekomstbeeld van de Brusselse studenten hoort. Een jonge actrice uit de film 'Home' van Fien Troch, legde het als volgt uit in een interview in *De Standaard* (Struys, 2017): "Wij zijn opgegroeid in gemengde scholen, wij zijn de diversiteit... Voor ons is de mengeling evident." De behoefte om veel en ver te reizen is niet expliciet aan bod gekomen, wel de behoefte aan rust en ontspanning. De postindustriële samenleving dwingt ons om werktijd en vrije tijd in elkaar te laten overvloeien en het gebruik van digitale media (inclusief de sociale media) maakt dit ook echt realiseerbaar en makkelijker. Zowel de studenten als de recreanten wijzen op de gevaren hiervan en wensen de vrijheid om te kunnen disconnecteren.

Er werden verschillende methoden toegepast om toekomstbeelden te ontwikkelen. 80 studenten participeerden aan een Futures Literacy Knowledge workshop om ideeën en suggesties te verzamelen vanuit hun leefwereld. Bij de studenten heerst een wenselijk toekomstbeeld met minder stress of een betere afbakening tussen werk en vrije tijd. Er is ook een duidelijke vraag naar meer groen en natuur om te ontspannen, evenals naar efficiënt en goedkoop openbaar vervoer. Het aanbod moet gevarieerd, goedkoop en toegankelijk zijn voor iedereen. Omtrent het gebruik van technologie is er geen consensus.

Sommigen groepen van studenten willen een gecontroleerd/evenwichtig gebruik van technologie en digitalisering, anderen willen sociale media in de vrije tijd volledig bannen. Men vraagt naar een goed evenwicht tussen natuur en technologie. Als wenselijke actiepunten worden naar voor geschoven: wifi-vrije zones, kortere werkdagen, openbaar vervoer en fietsverbindingen die het gebruik van de auto overbodig maken, algemene vergroening van de leefomgeving (ook de stad), een gevarieerd en toegankelijk vrijetijdsaanbod voor iedereen.

Uit de co-creatieve wandelworkshops met Pasar leden werden elementen verzameld die in het DNA van Pasar zitten en die door de recreanten als wenselijk in hun toekomstige vrijetijdstijdsbesteding (2035) worden gezien: kwaliteitsvolle vrije tijd voor iedereen (ook ouderen), zelfsturing, een groene omgeving en meer aandacht voor welzijn.

Op basis van deze elementen werden drie mogelijke verhalen gecreëerd die vrijetijds- en levenssituaties in 2035 voorstellen. Het eerste verhaal (Leven op het tempo van je hartslag) schetst de levenswijze van een zestiger. Karel woont met zijn partner, ongehuwd nieuw samengesteld gezin, in een woon-community in een middelgrote stad in Vlaanderen. In de community leven diverse profielen samen: mensen die nog deeltijds werken: mensen die zeer actief zijn, maar geen professionele arbeid meer verrichten, en mensen die zorg nodig hebben, maar waar het nog kan toch actief zijn. Het woonerf is opgebouwd uit verschillende type woningen, appartementen en studio's waarvan een groot deel rechtstreeks en fysiek verbonden is aan het Health Center. Deze leefomgeving garandeert een win-win voor alle bewoners. Oudere bewoners genieten mee van de vrijetijdsactiviteiten en accommodatie van de jongere bewoners. De jongere bewoners integreren zich geleidelijk in de gemeenschap en nemen ouderen, misschien ook hun eigen ouders, mee op sleeptouw als het kan. Technologie wordt maximaal ingezet om te communiceren en het leven makkelijker te maken.

In het tweede verhaal (Flexibel maar wel sociaal) speelt Bo de hoofdrol. Bo werkt en woont in Brussel. Hij is single, maar heeft wel een soulmate waarmee hij veel vrijetijdsmomenten deelt. Bo houdt van sociaal contact, van organiseren en mensen bij elkaar brengen. Als Bo bericht krijgt via zijn smartwatch dat de omstandigheden ideaal zijn, werkt hij snel zijn (project)werk af en gaat hij kiten. Hij is met de trein op amper een half uur aan de kust. Zijn kite-materiaal bewaart hij in een locker op het strand. De dertiger combineert maximaal werk en vrije tijd. Hij is zowel individualist als sociaal, leeft vooral van dag tot dag, maar wil ook echt wel mensen helpen. Alles staat in het teken van zijn sterktes en vaardigheden.

Het derde verhaal (Disconnected from daily life) gaat over Yasmine, een studente, die er even volledig tussenuit wil. Yasmine studeert community building aan de University College BAG (Brussel-Amsterdam-Gent). Ze woont langs de as Brussel/Amsterdam aan de

sneltramlijn 4. Ver reizen zit er na de aanhoudende aanslagen sinds de jaren 20 niet meer in, tenzij na ingewikkelde en tijdrovende procedures. Het buitengebied rondom de steden biedt echter alles wat Yasmine zoekt in haar vrije tijd: rust, natuur, openheid en vooral 'disconnection'. Hierin wordt de rol van een vrijetijdsorganisatie verwerkt.

De vraag hoe een socioculturele vereniging als Pasar haar werking kan voorbereiden op (drie alternatieve) toekomstbeelden voor vrije tijd, werd onderzocht via focusgesprekken met medewerkers en bestuursleden van Pasar. Er werd gepolst naar de interpretatie en de toepasbaarheid van de verhalen, evenals naar mogelijke actiepunten om de gewenste toekomstbeelden tegen 2035 te realiseren. Opvallend was dat zowel de medewerkers als de bestuursleden uitkwamen op een reorganisatie van de vrijwilligerswerking waarbij nagedacht kan worden over het opbouwen van een uitgebreid vrijwilligersnetwerk dat ondersteund wordt via technologie (databank, forum, app, ...). Sociaal contact en zorg dragen voor elkaar zit zo sterk in het DNA van de organisatie dat ook hier toekomstgericht moet over nagedacht worden. Deze twee elementen kunnen (indirect) verbonden worden aan macrotrends als peer-to-peer communicatie en community building zodat mits een toekomstgerichte aanpak ook hier oplossingen kunnen worden gevonden. De sterkte van Pasar is dat het een 'huis van vertrouwen' is (nog steeds 30.000 leden) en dat er net daar ook behoefte naar is: een baken in de overvloed aan informatie die op ons afkomt. Zowel de bestuurders als de medewerkers zien voor Pasar dan ook een taak weggelegd als kwaliteitsbewaker.

4. Algemene conclusies

Dit onderzoek had tot doel een beeld te schetsen van vrijetijdsbeleving en –besteding anno 2035 in relatie tot de werking van de socioculturele vereniging Pasar. Vanuit een participatieve benadering en via een multimethodische aanpak kregen we inzicht in de visies en perspectieven van zowel studenten, Pasar recreanten, Pasar medewerkers, als Pasar bestuurders. Op basis van een literatuurstudie, een horizonscan, een online bevraging van Pasar leden, een Futures Literacy Knowledge workshop met studenten, 6 co-creatieve wandelworkshops met Pasar recreanten, een focusgroepinterview met Pasar medewerkers en een focusgroepinterview met Pasar bestuursleden, creëerden we drie toekomstbeelden en faciliteerden we interpretaties op deze toekomstbeelden. De studie houdt op die manier rekening met de behoeften van zowel huidige als toekomstige Pasar leden, en dit in relatie tot de maatschappelijke evoluties en de onzekerheden waarmee we te maken (zullen) hebben.

Aangezien we niet in de toekomst kunnen kijken, moeten we ons baseren op verbeeldingen over de toekomst die plausibel, waarschijnlijk en ook wenselijk zijn. De mogelijke toekomstbeelden voor vrije tijd (2035) die in dit rapport werden voorgesteld, zijn wenselijke toekomstbeelden die gebaseerd zijn op de verbeeldingen van de studenten en Pasar recreanten en die werden vertaald in narratieven. Door een onderscheid te maken in 'verwachte' en 'wenselijke' toekomstbeelden zijn we er in geslaagd om gelijkenissen en verschillen bloot te leggen die karakteristiek zijn voor de verschillende doelgroepen. Zo merkten we dat de verwachtingen van de recreanten (deelnemers aan Pasar activiteiten) rond hun toekomstige vrijetijdsbeleving (tijdshorizon 2035), deels aansloten bij de toekomstbeelden die door de studenten Toerisme- en Recreatiemanagement werden geformuleerd. Het gaat daarbij om beelden die geïnspireerd zijn op algemeen aangenomen maatschappelijke veranderingen en evoluties zoals bijvoorbeeld een doorgedreven integratie van digitale technologie, verduurzaming, en het in elkaar overvloeien van werk en vrije tijd. Voor de bevroegde studenten en recreanten beantwoordt vrije tijd in 2035 (liefst) aan een aantal voorwaarden: er is voldoende groen en natuur aanwezig om in te ontspannen, welzijn staat gelijk met een leven in balans, je moet kunnen kiezen en doen wat je graag doet, technologie dient onze vrije tijd en niet omgekeerd. Toch merkten we ook verschillen op tussen de studenten en de Pasar recreanten. Zo bleek de focus van de Pasar recreanten voornamelijk te liggen op sociaal contact, op zorg voor elkaar (vooral ouderen en mensen met een beperking), op keuzevrijheid, en op zelforganisatie. Bij de studenten komen tegenstellingen en contrasten tot uiting (bijvoorbeeld in het omgaan met sociale media of vliegtuigreizen in relatie tot klimaatopwarming), maar ook tijdelijkheid (pop-up) en mobiliteit (onafhankelijk van de auto).

Uit de toekomstverhalen die op basis van de workshops met de studenten en de Pasar recreanten samengesteld werden en uit de daaropvolgende interpretatie van deze toekomstverhalen door Pasar medewerkers en bestuurders komen een aantal concrete actiepunten naar voren die aansluiten bij de Pasar eigenheid: het ontwikkelen van een betrouwbare en kwaliteitsvolle leisure community ('Het is Pasar, dus betrouwbaar'); het creëren van (losse) ontmoetingsplekken waar mensen voor zichzelf en voor elkaar kunnen zorgen; het centraal stellen van vrije keuze met een flexibel aanbod en een vrijwilligersnetwerk. Een technologische, duurzame en multiculturele omkadering van deze actiepunten is een evidentie.

Over het algemeen lijkt de toekomst van vrije tijd te liggen in haar meervoudigheid, net zoals dat ook vandaag al op vrije tijd van toepassing is. Vrijetijdsorganisaties kunnen zich niet voorbereiden op één toekomst of op dé toekomst, maar wel op de onvoorspelbaarheid van de toekomst of op de mogelijkheid van alternatieve toekomst. Door zich te laten inspireren door de gewenste toekomstbeelden van haar huidige en potentieel toekomstige leden (de studenten), kan Pasar ervoor zorgen dat het acties voorbereidt die een antwoord bieden op de (toekomstige) behoeften van recreanten; behoeften die dankzij het verklaringsmodel van vrijetijdsgedrag (Mulder, 2014) begrijpelijk en vertaalbaar zijn.

5. Aanbevelingen

Dit onderzoek brengt een aantal terugkerende en concrete tendensen in kaart waarop Pasar als vrijetijdsorganisatie kan inspelen. In dit laatste deel van de studie kijken we naar deze tendensen vanuit een 'Pasar-blik' door ze te koppelen aan een aantal concrete uitdagingen en aanbevelingen voor de toekomst. Echter, eerder dan dat dit onderzoek antwoorden kan bieden aan Pasar over hoe hun toekomstig beleid te structureren en af te stemmen op wat voor hen ligt, kan dit onderzoek beter aangegrepen worden als een trigger voor Pasar om een 'toekomstreflex' in te bouwen in hun werking en, met andere woorden, op een gestructureerde manier na te denken over de mogelijkheden, wenselijkheden en waarschijnlijkheden van de toekomst. Zulke reflecties maken het mogelijk om op lange termijn naar creatieve oplossingen te zoeken en verfrissende ideeën op tafel te leggen.

1) Tendens naar privatisering van het vrijetijdsaanbod

- Uitdaging: een (blijvende) rol spelen in het vrijwaren en waarborgen van ieders recht op vrije tijd, ongeacht het economisch, sociaal, cultureel of fysiek kapitaal van mensen.
- Aanbeveling: een gevarieerd en toegankelijk aanbod voor iedereen ontwikkelen, evenals een discours in stand houden dat een stempel kan drukken op het bredere (beleids)vraagstuk.

2) Tendens naar individualisering en een vraaggestuurde vrijetijdseconomie

- Uitdaging: inspelen op het toenemend belang van persoonlijke identiteit en keuzevrijheid.
- Aanbeveling: creatie van een dynamisch aanbod *op maat van* de recreant; ontwikkeling van vrijetijdsactiviteiten die zijn afgestemd op individuele profielen; transparante communicatie; ruimte creëren voor 'flex-engagement' waarbij leden via co-creatie organiseren voor elkaar.

3) Tendens naar digitalisering

- Uitdaging: een evenwicht vinden tussen doorgedreven digitalisering en de noodzakelijkheid van persoonlijk sociaal contact; connecteren én disconnecteren.
- Aanbeveling: een coherent en transparant digitaal Pasar-verhaal creëren waarbij sociaal contact en persoonlijke ontmoeting centraal staan. Technologie inzetten als ondersteuning, niet als doel.

4) Tendens naar verstedelijking

- Uitdaging: de ontwikkeling van een inclusief doelgroepenbeleid vanuit een multiculturele stedelijke samenleving.
- Aanbeveling: de kenmerken en voordelen van de stad als uitgangspunt gebruiken om activiteiten samen met doelgroepen te ontwikkelen.

5) Tendens naar community building

- Uitdaging: het in stand houden en verder uitbouwen van een gemeenschapsgevoel onder de vele Pasar vrijwilligers en medewerkers.
- Aanbeveling: het ontwikkelen van een Pasar netwerk dat gebaseerd is op de principes van community building, bijvoorbeeld door de uitbouw van een overkoepelende, digitaal aangestuurde en bottom-up functionerende leisure community waarin (eigentijdse) waarden en normen de identiteit vormgeven.

6) Tendens naar verduurzaming

- Uitdaging: het blijvend benutten van de meerwaarde van Pasar als expert in het aanbieden van recreatie in het groene buitengebied.
- Aanbeveling: het ontwikkelen van dichtbij uitstappen met aandacht voor mobiliteit, natuurbeleving en de relatie tussen stad en platteland.

6. Bronnen

- Adorno, T.W. (1991). *The Culture Industry: Selected Essays on Mass Culture*. London, Routledge.
- Adorno, T.W. & Horkheimer, M. (1979). *Dialectic of Enlightenment* (translated by Cumming, J., originally published as *Dialektik der Aufklärung*, 1944). London, Verso.
- Amkreutz, R. (2016). Minder werken voor meer voldoening. In: *De Morgen*, 12 oktober 2016.
- Beckers, L. (2016). De onmogelijke keuze tussen kroost en carrière. In: *De Morgen*, 4 november 2016.
- Bell, W. (2003). *Foundations of Futures Studies. History, Purposes, and Knowledge*. USA: Library of Congress.
- Berghmans, E. (2016). Druk druk druk is een verslaving. In: *De Standaard*, 5 januari 2016.
- Boerjan, P., & Lowyck, E. (1995). *Basisbegrippen Recreatie en Toerisme*. TOBOS.
- Bregman, R. (2014). *Gratis geld voor iedereen*. Amsterdam: De Correspondent.
- Christiaens, T. (2015). Meer vrije tijd zorgt voor hogere productiviteit. In: *Vacature*, 30 april 2015.
- Christiaens, T. (2016). Onbepaalde vakantie, gemotiveerd personeel. In: *Trends*, 10 november 2016.
- De Groof, S. (2016). Hoelang en op welke uren? Als je zelf maar mag beslissen. In: *De Standaard*, 2 november 2016.
- De Smedt, C. (2016). *Inzichten in recreatieve ontwikkeling, evenementen en animatie*. Syllabus Erasmushogeschool Brussel, onuitgegeven publicatie.
- Dillen, N. (2016). Waarom we soms te weinig van vrije tijd genieten. In: *Het Laatste Nieuws*, 23 maart 2016.
- Engels, T. (2016). Waarom de Zweden amper burn-outs kennen. In: *Knack*, 14 december 2016.
- Glorieux, I., Koelet, S., & Mestdag, I. (2006). *De 24 uur van Vlaanderen, het dagelijks leven van minuut tot minuut*. Leuven, Lannoo Campus.

- Glorieux, I., e.a. (2015a). België geklokt. Resultaten van het Belgisch tijdsbestedingsonderzoek 2013. Brussel: Vakgroep Sociologie, Onderzoeksgroep TOR.
- Glorieux, I., e.a. (2015b). De routine van alledag. Over de standvastigheid van collectieve ritmes over de jaren heen (1999-2013).
- Herbert, D.T. (1988). Work and Leisure: exploring a relationship, *Area*, 20 (3): 241-52.
- Holemans, D. (2017). Zygmunt Bauman, baken in vloeibare tijden. In *De Standaard*, 11 januari 2017.
- Jones, P.T., de Meyere, V. (2010), *Terra Reversa*. De transitie naar rechtvaardige duurzaamheid. Uitgeverij EPO, Jan van Arkel.
- Klomp, K., (2013). De 8 kenmerken van betekenis-economie. Geraadpleegd op 15 januari 2017 via www.wereldmarketeers.nl/archives/846.
- Leclaire, A. (2015). Alleen sukkels hebben het druk. In: *NRC*, 26 september 2015.
- Leclaire, A. (2016). Nooit meer druk. In: *Knack*, 21 oktober 2015.
- Lievens, J., Smits, W., & Scheerder, R. J. (2011). Presentatie studiedag 'Participatie in Vlaanderen' - Wat staat er op de vrijetijdsagenda. Geraadpleegd op 15 januari 2017 via http://www.participatiesurvey.be/index.php?option=com_content&view=article&id=5&Itemid=8
- Lukken, G. (2010). Vrijetijdstrends 2010: Vernieuwend maar authentiek en duurzaam in NL, in eigen huis of met locals. In: *Recreatie & Toerisme*, 1: 19-21.
- Mccabe, S. (2003). Gender, identity and discourse in the consumption of leisure travel: An ethnomethodological approach. In: *Tourism Recreation Research*, 28(2): 67-75.
- Mccabe, S. & Foster, C. (2006). The role and function of narrative in tourist interaction. In: *Journal of Tourism and Cultural Change*, 4(3): 194-215.
- Mccabe, S. & Stokoe, E. (2004). Place and identity in tourists' accounts. In: *Annals of Tourism Research*, 31(3): 601-622.
- Milojević, I. & Inayatullah, S. (2015). Narrative foresight. In: *Futures*, 73: 151-162.
- Mommaas, J.T. (2004). Over de vergeten dimensie van de tijd. In: Bargeman, B., Breedveld, K. & Mommaas, J.T. (eds.). *De Veranderende Tijd: Opstellen over Tijd en Vrijetijd*. Tilburg, Tilburg University: 271-283.

More, Th. (1516, herdruk 2008). Utopia. Amsterdam, Uitgeverij Athenaeum-Polak en Van Gennep.

Mulder, M. (2011:2014). Leisure! Inleiding in de vrije tijd. Bussum: Uitgeverij Coutinho

Neels, L., Beeckman, T., De Vos, M. & Van De cloot, I. (2016). De verlichting uit evenwicht. Over normen en waarden, vrije meningsuiting en dominante religies. Kalmthout: Van Halewyck.

NRIT Media (2016). Trendrapport toerisme, recreatie en vrije tijd 2015.

OECD-DASTI (2007). Horizon scan.

OECD (2016). Time use for work, care and other day-to-day activities. Geraadpleegd op 15 december 2016 via www.oecd.org

Pasar (2015). Tijd voor vrije tijd. Beleidsplan 2016-2020

Pine, B.J. & Gilmore, J.H. (2012). De beleveniseconomie. 2de herziene editie. Den Haag, Nederland: Sdu Uitgevers.

Pomarède, V. (2016). Vrije tijd, de grootste vreugde en de mooiste verworvenheid van de mens. Catalogus van de tentoonstelling 'En Plein Air'. Luik: De Boverie.

Rademakers, L.(2003). Filosofie van de vrije tijd. Uitgeverij Damon.

Stevens, C. (2016). Deeltijds doet het! In: Libelle, 21 april 2016.

Tijdsonderzoek. (sd). Geraadpleegd op 15 januari 2017 via <http://www.tijdsonderzoek.be>

Toerisme Vlaanderen (2015). Trendrapport toerisme 2014.

Van Garderen, F. (2015). Is vrijheid in de job ook blijheid. In: De Morgen, 7 augustus 2015.

Van Houtven, S. (2015). 'U heeft al een zee aan vrije tijd, stop dus met klagen over stress en burn-outs'. In: Knack, 6 mei 2015.

Vansteen, A., De Voldere, I. & Berckmoes, T. (2013). Toekomstverkenning: De blik van sociaal-cultureel volwassenwerk, amateurkunsten en jeugdwerk gericht op 2025. IdeaConsult.

Van Dam, F. Droogleever, J., Knulst, W., Mommaas, H., Verhoeff, R. (2000). Ruimte voor vrijetijd. Assen, Van Gorcum & Comp.

Vlaamse overheid (2012). Groenboek. Vlaanderen in 2050. Mensenmaat in een metropool?

Wijs (2016). Online Trendrapport 2017. Geraadpleegd op 12 januari 2017 via www.wijs.be

Yeoman, I. (2012). 2050 – Tomorrow's Tourism. Bristol, Buffalo, Toronto, Channel View Publications.

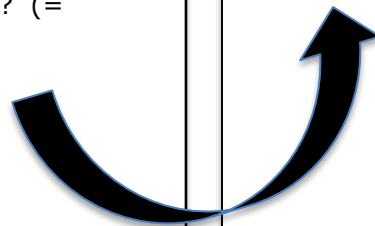
7. Bijlagen

7.1 Futures Literacy Knowledge – werkdocument

Stap 1: Hoe **denk** je dat vrije tijd eruit zal zien in 2035? Formuleer 5 kenmerken (= waarschijnlijk toekomstbeeld).

Stap 2: Hoe zou je **willen** dat je vrije tijd eruit ziet in 2035? (= gewenst toekomstbeeld)

Stap 3: Welke **acties** moeten er NU ondernomen worden om het gewenste toekomstbeeld te realiseren?

7.2 Verwerkingstabel co-creatieve wandelworkshops

RESPONDENT	NU	2035 (verwachting) (vrees)	2035 (wens)	Varia (concrete suggesties en wilde ideeën)
Annelies, vrouw, 44	Wandelen Op stap met gezin Lezen Zorgzaam voor mens en samenleving	Minder kansen omwille van terreur en verarming Deeltijds werk Technologisch Teloorgang van authenticiteit Technologie = tijdrovend Individualistisch Reizen dichtbij	Meer aandacht voor natuur, ambachten Meer aandacht voor elkaar Vrijwilligerswerk Het kan met iets minder, ook op vlak van vrije tijd Keuze deeltijds, voltijds Positieve sfeer	Besef van keuzevrijheid Angst voor terreur, armoede Goed dat digitale er is, maar graag vrije keuze!
Kaat, meisje, 12	Dansen Chiro Sociale media	Minder vrije tijd Gids= technologie Aandacht voor gezondheid Teveel tijd aan sociale media	Tijd met het gezin Beter besteden van vrije tijd Tijd voor leuke dingen Niet noodzakelijk andere dingen Internationaal	Minder boven Facebook
Erik, man, 62 brugpensioen	Geen smartphone Wel internet om iets op te zoeken Fietsen, joggen, wandelen Knooppunten Pasar!		Wandelen en fietsen Eventueel elektrisch Blijven bewegen!	
Jos, man, 63	Communicatie via computer	Computer overall Niet	Wandelen, fietsen, zwemmen,	

Pensioen, weinig tijd, Parkinson		noodzakelijk in groep Minder tijd voor ontspanning	petanque, badmiton Goed gebruik van sport Veel vrije tijd Geen fysieke belemmering dankzij technologie	
Frans, man, 60	Zaalvoetbal Vrijwilligerswerk Samen met familie wandelen Passief sporten	Wat met de stad? Weinig vrijwilligers Tablet overal Meer technologie Minder engagement	Weinig verandering Veel bewegen Grote flexibiliteit Losse contacten Niet bindend	Iedere mens is anders, veel mogelijke vrijtijdsactivite iten Sociaal, maar niet vast
Man, 58 Professioneel non-actief wegens gezondheid	Vrijwilligersengage ment in veel verenigingen Inspanningen hebben geen effect	Fietsen Wandelen Verslavend internet Verenigingsleve n verdwijnt Langer werken	Gezonder leven Fietsen, wandelen Familiebanden sterker Goed openbaar vervoer	Vakbonden moeten recht op vrije tijd opeisen
Tony, man 65	Wandelen, club Fietsen individueel Zoon helpen TV Computerlessen Werk met tablet om info op te zoeken en foto's te maken		Elektrisch fietsen Langer gezond blijven Actief blijven Kleinkinderen Natuurbelang Meer fietspaden	

Vrouw, 82	Fietsen, wandelen Citytrips Culturele uitstappen Museumbezoek Eigen club van 80+	Vrije tijd begint later	Flexibele 80+ peers Zelforganisatie Internet en sociale media: -	single dates voor ouderen
Christine, vrouw, 70 Weduwe Actief als kapster	Fietsen, wandelen Pasar Kleine uitstapjes Verre bestemmingen Aquagym natuurpunt		Elektrische fiets Internet Smartphone voor info Makkelijk sociaal contact	Fijn statuut om vrijwillig te werken met goesting na 65
Lieve, vrouw, 68 Gepensioneerd Veeldoener Latrelatie 2 zonen + dochter die hulpbehoevend is	Wandelen Bestuurslid OKRA Hobbyclub Schilderen Korte vakanties Facebook		Schilderen wandelen Creatief zijn Levensverhaal vertellen Gebruik van sociale media	
man, 67		Geïndividualiseerde vrije tijd Negatief beeld "Het gaat bergaf" Ander verenigingsleven Afhaken jongeren Pasar bestaat niet meer Andere culturen Te groot aanbod	Veel leden Pasar	Samenwerking privé Vrije tijd met collega's

<p>Kerlijne, vrouw, 24</p> <p>werkzoekend</p>	<p>Wandelen met familie</p> <p>Kleuren in kleurboek</p> <p>Monitor jongerenkampen</p> <p>Gezelschapspellen</p> <p>Geen sociale media</p>		<p>Boomhut bouwen voor eigen kinderen</p> <p>Actief</p> <p>Gezinsleven</p> <p>Taken verdelen tussen man en vrouw</p> <p>Gedeelde vrije tijd</p>	
<p>Nicole, vrouw, 60</p>	<p>Wandelen, fietsen</p> <p>Sudoku</p> <p>Kleinkind</p> <p>Nietsdoen</p> <p>Internet</p> <p>Facebook</p>		<p>Niet moeten werken</p> <p>Samen dingen doen</p> <p>Reizen dichtbij</p> <p>Elektrisch fietsen</p>	<p>Virtual Reality Spel met kleinkinderen</p> <p>Genieten dichtbij is mogelijk</p>
<p>Mark, man, 48</p> <p>Vrijwilliger Pasar</p> <p>Zeer positief</p>	<p>Buiten zijn</p> <p>Wandelen, fietsen</p> <p>Verenigingsleven</p> <p>GPS-monitor</p> <p>Organisatie wandeltochten</p> <p>Geocache</p>	<p>Individualisering</p> <p>Weg verenigingsleven</p> <p>Engagement ontbreekt</p> <p>België één grote stad</p>	<p>Technologie als tool</p> <p>Avontuur in de natuur</p> <p>Goede ruimtelijke ordening</p> <p>Info bij de hand</p> <p>Natuurbewust zijn groeit</p>	<p>Computer volledig vervangen door wearables</p> <p>Superbatterij (energiebom)</p>
<p>Gerda, vrouw, 58</p> <p>Halftijds werk</p>	<p>Voetbal supporter</p> <p>Wandelen</p> <p>Op café met vrienden</p>	<p>Weinig vrije tijd</p> <p>Grote behoefte aan rust</p> <p>Terreur</p> <p>Controle overal</p>	<p>Gezonder leven</p> <p>Technologie = hulp</p> <p>Ziektes worden</p>	

		Mensen mijden plekken Overall technologie	genezen Energiezuinig vliegen	
Jo, man, 61 Alleenstaand werkend	Wandelen in groep Fietsen Lezen Wandelreizen Geen internet	Stedelijk Geen ontsnappen aan technologie	Buiten zijn Optimale natuur Iedereen gezond Niet veel verandering	
Annemie, vrouw, 62	Lezen Buiten zijn Natuur bezig zijn Zingen Vrijwilliger rusthuis in Reizen Internet zoeken info	Minder beweging door digitalisering	Lezen (boek bestaat nog) Wandelen Natuurlijke omgeving Vrijheid Buitenleven	
Rudy, man, 59	Tuinieren Lezen Wandelen Geen internet Reist niet Elke dag ontspanning	Alles automatisch	Wandelen Lezen Technologie, ja maar	
Anja, vrouw, 46 Voltijds werk 2 kinderen	Natuurleven Op stap te voet of met fiets Weg van bureau Uitwaaien	Individualisering Het wordt moeilijker voor jongeren	Nieuwe dingen Behoeftte aan vrije tijd blijft	"ik hoop dat het niet zo snel meer gaat" "we willen te veel"

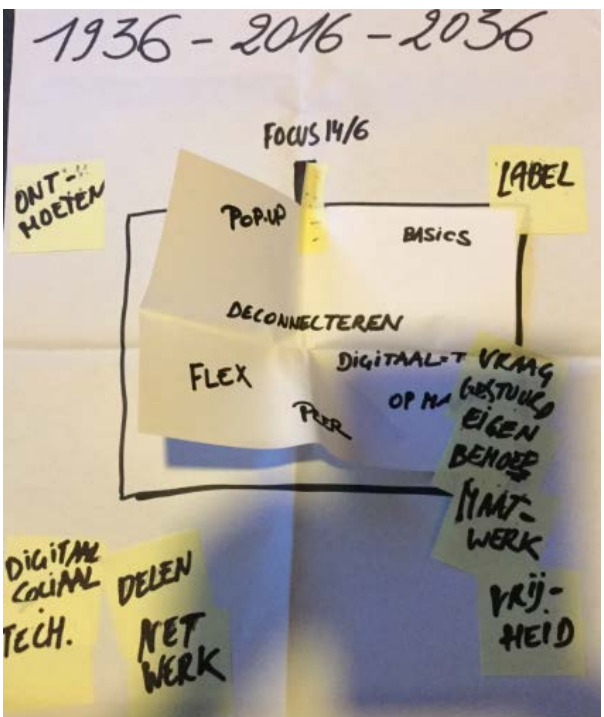
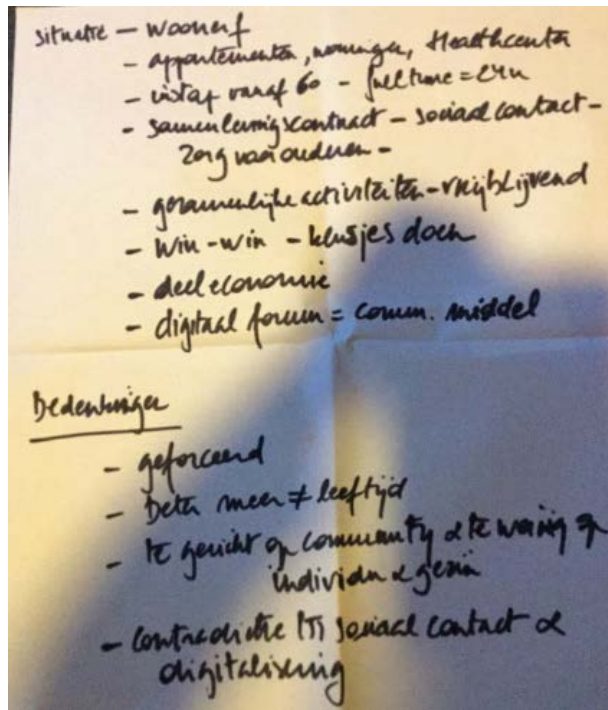
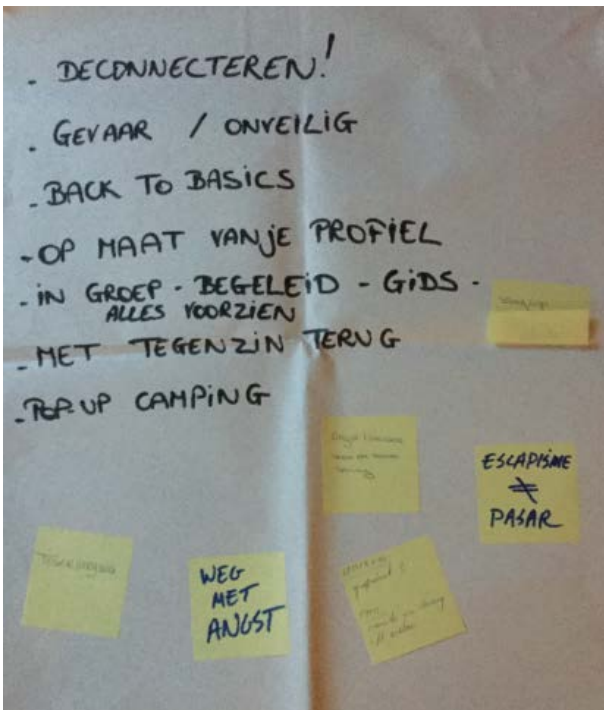
	Samen met het gezin Vrijwilligerswerk Bewust geen computer in vrije tijd			
Man, 67	Wandelen, fietsen Tuinieren reizen		Wandelen in natuur Fietsen Begeleid wonen met aandacht voor kwaliteitsvolle vrije tijd Goede levenskwaliteit	Actieve vakantie in zorgcentrum Mensen nemen zorg voor vrije tijd van ouderen
Michele, vrouw, 52 Halftijds werk Geen lid Depressie Zeer negatief wereldbeeld	Yoga Wandelen, fietsen Op café Facebook	Armoede Mensen hebben geen impact op eigen vrije tijd Economie gaat achteruit	Actief bezig zijn Wandelen, fietsen Zwemmen Keuzevrijheid	Inzetten op niet materiële wereld
Betty, vrouw, 60 Deeltijds werk	Dichtbij kamperen Dansen Internet voor info	Later werken	Info over vrije tijd op internet Grote flexibiliteit Goed uitgebouwd openbaar vervoer Zorg voor ouderen Met de fiets overal naartoe	Aandacht voor natuur Men steelt tijd van mensen Vorbereiden op verblijf in zorgcentrum door er vrije tijd door te brengen (niet wachten tot het niet meer gaat) Leren leven in groep
Rudy, man, 55 Vrijwilliger Pasar		Te weinig vrije tijd	Kleinkinderen Goede gezondheid	Mensen bepalen zelf wat ze willen doen, hoe ver ze willen wandelen,

			<p>Ouderen worden opgevangen</p> <p>Recreatie in het groen</p> <p>Mooie omgevingen en locaties</p> <p>Nieuwe gezinstructuren</p>	organiseren zelf
<p>Jan, man, 39</p> <p>Fulltime werk</p>	<p>Reizen</p> <p>Wandelen in groep</p> <p>Natuurpunt</p> <p>Geen vliegvluchten</p>	<p>Te weinig groen</p> <p>Terreur</p> <p>Vrijheid beperkt</p> <p>Waarden verdwijnen</p>	<p>Technologieën dienst van vrije tijd</p> <p>Weinig verandering</p> <p>Verenigingsleven blijft, maar anders</p> <p>Re-creatie</p> <p>Gulden middenweg</p> <p>Bewustzijn natuurkracht</p>	<p>"Er is meer dan werken alleen"</p> <p>Meer tijd = eigen keuze</p> <p>Beheersen van smartphone (je hebt keuze)</p>
Meisje, 7	Met familie leuke dingen doen		<p>Leuke dingen doen in de natuur</p> <p>Smartphone om dingen op te zoeken en mee te nemen</p> <p>Spelletjes op iPad</p>	
<p>Johan, man, 44</p> <p>Mentale beperking</p> <p>Maakt verslag van de wandeling</p> <p>parketschrijver</p>	<p>Wandelen, fietsen,</p> <p>Weinig vrije tijd</p> <p>Foto's nemen</p> <p>Fotocollages maken</p> <p>Computer</p> <p>Veel op stap</p>		<p>Geen verandering</p> <p>Meer mogelijk met digitale fotografie</p>	

<p>man, 62</p> <p>Pensioen</p> <p>Vroeger manager</p>	<p>Actief in verenigingsleven</p> <p>Liefde voor caravan</p> <p>Reisleider</p> <p>Vrijwilliger</p> <p>Veel belang aan sociaal contact</p>	<p>Drukker leven</p> <p>Meer verkeer</p> <p>Niet veel natuur</p> <p>Verdwijnen van sociaal engagement</p> <p>Individualisering</p> <p>Onveiligheid</p> <p>Twitter-cultuur</p> <p>Wantrouwen</p>	<p>Korte wandelingen</p> <p>Ontmoeten</p> <p>Andere vormen van sociaal engagement</p>	<p>"wij organiseren heel graag"</p>
<p>René, man, 60</p>	<p>Vrijwilliger rode kruis</p> <p>Wandelen</p>	<p>Individualisering</p> <p>Minder contact onder elkaar</p>	<p>Revival fysiek contact</p> <p>Meer ouderen</p> <p>Betere gezondheid</p> <p>Natuurbeleving</p> <p>Technologiebeleid</p> <p>Wereld is kleiner</p>	<p>Natuurbehoud over het slechtste punt heen</p> <p>"Ga eens langs in een home om te kijken hoe mensen daar hun vrije tijd beleven"</p>
<p>Mark, man, 54</p>	<p>Wielertoerist</p> <p>Facebook fan: laat activiteiten afhangen van wat hij tegenkomt op facebook</p>	<p>Veiligheid</p> <p>Meer reglementering</p> <p>Mobiliteit</p> <p>Slechte fietspaden</p>	<p>Natuurbehoud</p> <p>Hond wandelen</p> <p>Elektrisch fietsen</p> <p>Sociale media</p> <p>Meer geautomatiseerd</p> <p>Gezonde energiebronnen</p> <p>Langer en gezonder leven</p> <p>Ziekten</p>	<p>Digitale muur in huis</p>

			worden gezezen	
Vrouw, 39	Wandelen Elke week naar het bos	Langer werken Terreur Gebrek aan sociaal contact	Actief bewegen	
Christine, vrouw, 55	Buiten zijn Tuinieren Koken, bakken Vrijwilliger rode kruis puzzelen	Minder engagement Terreur Armoede (kloof tussen arm en rijk) materialisme	Minder prestatiegerich t Tijd voor elkaar Geen overheersende technologie Onderwijs voor iedereen	Soberder leven (kleiner huis, minder consumptie) "ik ben overtuigd dat we het met minder kunnen doen"
Koen, man, 38		Reizen kan niet meer omwille van terreur en onveiligheid Terug oorlog in Europa Grenzen dicht	Wandelen Lokale reizen	Reizen dichtbij

7.3 Focusgroepinterview medewerkers

7.4 Focusgroepinterview bestuurders

